

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed
Ministerie van Onderwijs, Cultuur en
Wetenschap

Oude sporen in een nieuwe eeuw *de uitdaging na Belvedere*

Joks Janssen, Eric Luiten, Hans Renes & Jan Rouwendal

Oude sporen in een nieuwe eeuw *de uitdaging na Belvedere*

Joks Janssen

Wageningen University
Leerstoelgroep Landgebruiksplanning
Wageningen

Eric Luiten

Technische Universiteit Delft
Faculteit Bouwkunde
Group Landscape Architecture
Delft

Hans Renes

Vrije Universiteit Amsterdam
Onderzoeksinstituut CLUE (Cultural Landscape and Urban Environment)
Amsterdam

Jan Rouwendal

Vrije Universiteit Amsterdam
Faculteit der Economische Wetenschappen en Bedrijfskunde
Afdeling Ruimtelijke Economie
Amsterdam

Inhoud

	Woord vooraf	7
	Samenvatting	9
1	Inleiding	10
	Positieve rol erfgoed	10
	Nieuwe benadering jaren negentig	10
	Regionale belangstelling	11
	Experiment en reflectie	12
2	Voorgeschiedenis	13
	Institutionalisering	13
3	Interne ontwikkelingen: groeiende complexiteit van de behoudsopgave	14
	Alledaagse erfgoederen	15
	Erfgoed en ruimtelijke opgaven	16
4	Externe ontwikkelingen: van monument naar markt	17
	Democratisering	17
	Mondialisering	18
	Erfgoedindustrie	18
	Branding	18
5	De weg naar de Nota Belvedere	19
	Europa	19
	Creatieve industrie	20
6	Ontwikkelingsgericht beleid	21
	Kantelend perspectief	21
	Politieke ambities: de Nota Belvedere	21
	Kritiek	23
	Culturele planologie	23
7	Belvedere als vernieuwing	24
	Omstreden karakter	24
	Inspiratie	24
8	Interne - en externe integratie	25
	Interne integratie	25
	Externe integratie	26
	Onderwijsnetwerk	26
	Onderzoeksprogramma	26
9	Vier 'bewegingen'	27
	9.1 Dynamisering van het erfgoedbegrip	27
	9.2 Verjonging van het erfgoed	28
	9.3 Burgerbetrokkenheid	28
	9.4 Herontwerp	29

10	Consensus	30
	Leerproces	30
	Nieuw elan	31
11	Nieuwe opgaven en allianties in het post-Belvedere tijdperk	32
	Economische - en demografische veranderingen	32
	Terugtrekkende overheid	32
	Nieuwe realiteit	32
	Herbestemming	32
	Economische meerwaarde	33
	Ruimtelijke transformaties	34
	De burgers	34
	Publiek-private samenwerking	34
	Nieuwe erfgoederen	35
	Vragen	35
12	Conclusie	36
	Interessante tijd	37
13	Referenties	38
	Colofon	42

Het werk van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed staat in een traditie die bijna anderhalve eeuw oud is. Doel en werkwijze van de erfgoedzorg zijn echter voortdurend aan verandering onderhevig. De laatste vijftig jaren tonen dat aan. Op het moment dat de klassieke monumentenzorg in de jaren tussen 1995 en 2005 zijn grootste successen boekte met het binnenhalen van omvangrijke financiële middelen voor de restauratie en instandhouding van het wettelijk beschermde gebouwde erfgoed, wijzigde de zorg voor het onroerende erfgoed geleidelijk maar ingrijpend. Gek genoeg vormde het kleine vakgebied van de archeologie de voorhoede. In de slipstream van het Verdrag van Valletta van 1992 ('Malta') werden de financiële en politiek-beleidsmatige verantwoordelijkheden voor een goede omgang met archeologische resten opnieuw belegd en werd de archeologie een integraal onderdeel van de ruimtelijke ordening. In deze veranderingen werd een erfgoedbrede beweging zichtbaar die stond voor een andere plek voor het erfgoed in de ontwikkeling van de samenleving: afzondering en bescherming werd (gedeeltelijk) ingeruild voor integratie en ontwikkeling. "Behoud door ontwikkeling" deed opgeld. Een belangrijke voortrekkersrol was weggelegd voor het programma Belvedere.

Dit door de overheid gefinancierde programma is inmiddels geschiedenis. In deze publicatie doen de vier hoogleraren van het Netwerk Erfgoed & Ruimte een allereerste – en in onze ogen geslaagde – poging om Belvedere een plaats te geven in de geschiedenis van de Nederlandse erfgoedzorg. Ze maken duidelijk hoe het programma onze omgang met erfgoed verbond met de ontwikkeling van onze omgeving. Daarbij vond men inspiratie in de wijze waarop sinds de jaren tachtig de zorg voor het cultuurlandschap een (bescheiden) plek heeft gekregen in de ruimtelijke ordening. Belvedere had een grote en positieve invloed op de Nederlandse erfgoedzorg en is, hoewel afgerond, zichtbaar in het handelen van vele partijen in de erfgoedzorg, en ook – gelukkig – in dat van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.

"Successen uit het verleden bieden echter geen garantie voor de toekomst"! Het programma Belvedere kwam tot stand in de hoogtijdagen van de Nederlandse economie. Sinds 2008 verkeert Nederland echter in een lange, meervoudige crisis. Deze zal tot vele structurele veranderingen leiden. Opnieuw zal de erfgoedzorg in het algemeen en de Rijksdienst in het bijzonder zich moeten herschikken naar de gewijzigde verhoudingen. Gelukkig geven de auteurs niet alleen een terugblik op het tijdperk Belvedere, maar kijken ze ook vooruit. Voor ons biedt deze publicatie een belangrijk handreiking om de visie, missie en strategie van de Rijksdienst opnieuw vorm te geven. Wij zijn er echter van overtuigd dat de publicatie ook voor andere betrokkenen van grote waarde is.

Jos Bazelmans en Cees van 't Veen

Evenals in veel andere Europese landen nam in Nederland in de jaren negentig van de twintigste eeuw de belangstelling voor de rol van geschiedenis bij de vormgeving van de leefruimte sterk toe.

Waar in de meeste Europese landen initiatieven voor de integratie van erfgoed in ruimtelijke plannen en projecten vooral op lokaal of regionaal niveau vorm kregen, nam in Nederland de nationale overheid het initiatief. In de vorm van het stimulerings- en innovatieprogramma Belvedere (1999-2009) ging de rijksoverheid de inzet van erfgoed bij ruimtelijke transformaties actief stimuleren. De gedachte hierachter was, dat het erfgoed van de leefomgeving kwaliteit en betekenis zou kunnen toevoegen aan ruimtelijke ontwikkelingen. Het Belvedere-programma is intussen afgerond. In dit essay wordt een poging ondernomen om de erfenis van het programma in kaart te brengen.

Wat heeft het programma betekend voor zowel de erfgoedsector als de betrokken plannende en ontwerpende disciplines? Wij betogen dat Belvedere vaste voet aan de grond heeft gekregen in de ruimtelijke praktijk, in nieuw beleid, in de missie en visie van organisaties, in voorbeeldprojecten en in het universitair onderwijs. Tegelijkertijd staat de erfgoedsector vandaag voor compleet nieuwe uitdagingen als gevolg van een terugtrekkende (rijks)overheid, een omslag in de ruimtelijke ordening (van groei naar krimp) en een crisis in vastgoed- en gebiedsontwikkeling. Pas wanneer de erfgoedsector zich ook onder deze veranderende omstandigheden actief weet te verbinden met maatschappelijke opgaven en actoren, zal het Belvedere-programma onzes inziens echt een succes mogen worden genoemd.

1 Inleiding

In de eerste naoorlogse decennia stond erfgoedzorg in het teken van behoud en bescherming. De monumentenzorg leverde een gevecht tegen erfgoedverslindende projecten, zoals ruilverkaveling en cityvorming. Ze concentreerde zich op de instandhouding van sporen van een verloren gewaande wereld, daarbij geholpen door sectorale wet- en regelgeving.

In de jaren zeventig begon het beheer van gebouwd en landschappelijk erfgoed in veel Europese landen echter te verschuiven van een eenzijdige nadruk op wettelijke bescherming naar een bredere inbedding in processen van stedelijke vernieuwing en sociaal-economische ontwikkeling (Ashworth, 1997; Ashworth & Howard, 1999). Er werd afscheid genomen van de absolute verering van het oude.

In de jaren tachtig en negentig was vooral de stedelijke vernieuwing een bepalende factor. De omvorming van oude industriesteden naar nieuwe dienstencentra ging gepaard met een groeiende belangstelling voor gebouwd en landschappelijk erfgoed (Roberts, 2000). Stadsbesturen kregen door, dat de aanwezigheid van erfgoed allerlei interessante mogelijkheden bood voor sociaal-economische ontwikkeling, voor toerisme en recreatie, en voor andere culturele activiteiten in de nieuwe, postindustriële economie.

De laatste jaren is daar de groeiende – en wereldwijde – belangstelling voor duurzame ontwikkeling bijgekomen, die tot een sterkere bewustwording heeft geleid van de mogelijkheden die erfgoed biedt voor de ontwikkeling van levendige en levensvatbare steden en landschappen. Het zorgvuldiger omgaan met de bestaande voorraad van gebouwen en het terugdringen van milieuvervuilende afvalstromen kwam via het perspectief op duurzame ontwikkeling nadrukkelijker op de beleidsagenda. De aandacht voor hergebruik en herontwikkeling speelde de erfgoedsector in de kaart. Erfgoed is daardoor in korte tijd uitgegroeid tot een sleutelthema voor de ruimtelijke ontwikkeling van steden en regio's.

Positieve rol erfgoed

Hoewel de erfgoedsector intussen doordrongen lijkt van het belang om erfgoed een positieve en productieve rol te geven in de vormgeving van de toekomst, loopt in de praktijk de integratie van de erfgoedzorg in de ruimtelijke ordening nog achter.

In de meeste West-Europese landen is de erfgoedzorg nauwelijks geïntegreerd in de ruimtelijke ordening en zijn de planologische instrumenten voor behoud en voor ontwikkeling veelal gescheiden systemen, elk met een eigen logica, sturingsfilosofie en wetgeving. Planologen, stedenbouwkundigen en landschapsontwerpers kijken naar de toekomst en gebruiken historische gegevens vooral als inleiding voor plannen, waarbij de continuïteit van het verleden naar de toekomst vaak meer gesuggereerd dan beargumenteerd wordt. Aan de andere kant hebben de vertegenwoordigers van de erfgoedsector nog altijd de neiging om objecten te beschermen door ze uit de dynamiek van de omgeving af te zonderen. Wettelijke bescherming is van nature defensief, gebaseerd op het idee van een eindige hoeveelheid objecten die constant worden bedreigd door ruimtelijke dynamiek en die daardoor steeds verder in aantal en kwaliteit achteruitgaan. Het maakt dat de historische omgeving niet wordt gezien als een deel van de dynamische wereld, maar ervan wordt afgezonderd. Het is de wereld van monumentenlijsten en aanwijzingen, gereguleerd door conserverende wetten, regels en subsidies.

Nieuwe benadering jaren negentig

In de loop van de jaren negentig won in verschillende Europese landen het idee veld dat deze situatie niet langer houdbaar was. De erfgoedsector zou definitief moeten opschuiven van de oude, op controle gerichte benaderingen naar een meer dynamische omgang met verandering, vaak aangeduid met de term 'management of change' (Fairclough & Rippon, 2002). In het verlengde hiervan riepen betrokkenen uit

wetenschap en praktijk op tot een sterkere integratie van erfgoed en ruimtelijke planning (Hamer, 2000; Turnpenny, 2004; Heathcott, 2006; Loulanski, 2006). Verschillende nationale overheden ontwikkelden plannen en strategieën voor een dergelijke richtingverandering.

Zo herzagen in het Verenigd Koninkrijk het Ministerie voor Cultuur, Media en Sport en English Heritage hun politiek voor de historische omgeving, met als doel te komen tot “een geheel nieuwe, geïntegreerde benadering in de omgang met onze historische omgeving” (Cossons, 2000). Om erfgoed meer proactief in te kunnen zetten als een bouwsteen voor ruimtelijke ontwikkeling, benadrukte English Heritage de noodzaak van een vroegtijdige inbreng van cultuurhistorische belangen in de ruimtelijke ordening (Waterton & Smith, 2008). Daarbij zou het perspectief ook moeten verschuiven van plekken naar grotere gebieden en naar landschappen. Ook in Frankrijk verschoof de erfgoedzorg in de richting van een sterkere verbinding met toerisme en – in bredere zin – met duurzame regionale ontwikkeling. In Duitsland ging de *Denkmalpflegediskussion* eveneens over de vraag hoe de overheden van de deelstaten hun erfgoedbeleid zouden kunnen dynamiseren (én decentraliseren) en hoe men daarbij meer

ruimte kon geven aan publiekparticipatie en het lokaal en particulier initiatief.

Regionale belangstelling

De Europabrede oproepen voor meer geïntegreerde en inclusieve erfgoedplanning beïnvloedde halverwege de jaren negentig ook het debat in Nederland. Enigszins verlaat ten opzichte van de ons omringende landen, veranderde de omgang met het erfgoed van de Nederlandse leefruimte op tamelijk ingrijpende wijze. We kunnen achteraf zelfs spreken van een paradigmawisseling, al wordt die term doorgaans gereserveerd voor verschuivingen in het wetenschappelijk onderzoek (Kuhn, 1962). In de erfgoedsector maakte de tot dan toe dominante ‘cultuur van verlies’ van de traditionele monumentenzorg namelijk plaats voor een ‘cultuur van profijt’, die maatschappelijk gezien een veel bredere en ook meer offensieve benadering van ruimtelijke, economische en ecologische vraagstukken met zich meebracht (Kolen, 2008). Deze verschuiving vond plaats tegen de achtergrond van een maatschappijbrede herwaardering van geschiedenis en een toegenomen belangstelling voor erfgoed op

Overzicht over De Zaan van
bedrijfsgebouwen

lokaal, regionaal en nationaal niveau (*Van der Laarse, 2005*). Opeens leken overal in Nederland overheden, verenigingen en ondernemers in de weer om de lokale en regionale geschiedenis uit de archieven, onder de grond en achter verwaarloosde gevels vandaan te halen, om deze vervolgens in volle glorie tot expressie te brengen en in te zetten voor nieuw gebruik. Behoud van de ruimtelijke, historische bijzonderheden in stad en streek werd niet langer opgevat als rem op politieke of economische vooruitgang. Fabrieken en kerken die voorheen werden gesloopt, kregen nu de kans op een tweede leven. Functieloos geworden landschappen en militaire defensiestructuren werden liefdevol gerestaureerd, buitenplaatsen werden getransformeerd tot luxe hotels en vergadercentra, oude binnenhavens opgeknapt voor pleziervaart en toerisme en negentiende-eeuwse haven- en fabriekscomplexen getransformeerd tot themapark, hotel, uitgaanscentrum of alternatieve woon- en werkplek.

De paradigmawisseling werd versneld en geïntensiveerd door de interdepartementale Nota Belvedere (1999). In Belvedere zette de nationale overheid de lijnen uit voor een vernieuwing in de verhouding tussen erfgoed en ruimtelijke ordening.

De Nota vormde een reactie op de praktijk van het Nederlandse erfgoedbeheer, dat zich enerzijds kenmerkte door versnippering en anderzijds door een defensieve instelling. Tegelijk probeerde de Nota bij (landschaps) architecten en andere planners belangstelling te wekken voor geschiedenis en erfgoed als inspiratiebron en kwaliteitsfactor voor gebiedsontwikkeling. De kern van het Belvedere-programma was, dat de toekomst van erfgoedbeheer gevonden kon worden in de relatie met (ruimtelijke) planvorming. De erfgoedsector zou toekomstgericht en offensief – en tot op zekere hoogte pragmatischer – moeten worden en aansluiting moeten zoeken bij, met name ruimtelijke, ontwikkelingen in de samenleving. Het nieuwe gedachtegoed werd vastgelegd in een programma voor tien jaar (1999-2009), waarin onder meer onderzoek en voorbeeldprojecten werden gesubsidieerd, een grote

hoeveelheid publicaties voor uiteenlopende doelgroepen werd uitgebracht en een inter-universitair onderwijs- en onderzoeksprogramma werd opgezet (zie: www.belvedere.nu). Intussen is het Belvedereprogramma beëindigd¹ en staat de erfgoedsector voor nieuwe uitdagingen.

Experiment en reflectie

In deze bijdrage willen we de balans opmaken van tien jaar experiment, reflectie en beleid op het grensvlak van erfgoedzorg en ruimtelijke ordening. Een dergelijke balans is vooralsnog niet voorhanden, al zijn er wel diverse interessante aanzetten gegeven (zie o.a. *Ashworth & Kuipers, 2001; Kolen, 2004; Vervloet et al., 2005; Schoorl, 2005; Ashworth, 2008; Groffen et al., 2008*). Een systematische en doorwrochte analyse ontbreekt echter. Met dit essay hebben we niet de pretentie volledig in deze lacune te voorzien, maar geven we wel een eerste aanzet voor een dergelijke balans, als basis voor verder (wetenschappelijk) onderzoek.

Daartoe bieden we eerst een beschrijving van een aantal dilemma's in de bescherming van het gebouwd en landschappelijk erfgoed die zich in de jaren negentig voordeden en die de aanleiding vormden voor een nieuwe aanpak van erfgoedopgaven. Vervolgens beschrijven en analyseren we de paradigmawisseling in het erfgoedbeheer die rond de eeuwwisseling plaatsvond en door het nationale Belvedere-programma beleidsmatig is ondersteund. Vervolgens gaan we na welke veranderingen het Belvedere-programma in zowel de planologische praktijk als de praktijk van de erfgoedzorg tot stand heeft gebracht. We besluiten met een korte vooruitblik: het huidige, post-Belvedere tijdperk brengt andere vraagstukken en dilemma's met zich mee, die in belangrijke mate het gevolg zijn van ingrijpende veranderingen in de ruimtelijke ordening, zowel bestuurlijk als inhoudelijk. De mogelijke consequenties van deze veranderingen voor de nieuwe generatie ontwerpers, planners en erfgoeddeskundigen worden kort aangestipt.

Recreatie op het terrein van de Westergasfabriek, Amsterdam

¹ Met uitzondering van het onderwijsdeel dat nog tot en met 2013 is verlengd en dat onder leiding staat van het Netwerk Erfgoed en Ruimte (www.netwerkerfgoedenruimte.nl), waarin de auteurs participeren.

De bescherming van historische gebouwen, landschappen en artefacten in Nederland is – evenals de brede bezorgdheid om de achteruitgang van de natuur – niet veel ouder dan een eeuw.

De eerste initiatieven, gericht op de bescherming van onroerend erfgoed, ontsprongen uit de gegoede burgerij. De Erfgoedvereniging Heem-
schut, in 1911 opgericht door Amsterdamse notabelen, was decennialang een belangrijke maatschappelijke kracht tegen de rigoureuze transformatie van de Nederlandse steden. Voor de historisch gegroeide schoonheid van het landelijk gebied kwamen organisaties als de Vereniging Natuurmonumenten en de ANWB in het geweer. In de vooroorlogse periode ontstond zodoende een fijnmazig stelsel van particuliere organisaties en verenigingen die opkwamen voor de belangen van bepaalde typen monumenten of voor bepaalde regio's. Met het groeiend en georganiseerd maatschappelijk verzet tegen sloop en verwaarlozing van erfgoed, groeide ook de roep om overheidsingrijpen.

Institutionalisering

Hoewel er al vroeg sprake was van een zekere bemoeienis van de rijksoverheid met de monumentenzorg, resulteerde deze in de vooroorlogse periode nog niet tot officiële wetgeving en een actief overheidsbeleid². Pas na de Tweede Wereldoorlog kreeg de monumentenzorg enige vaart. De rijksoverheid ontwikkelde zich gaandeweg van een voorwaardenscheppende instantie voor historisch engagement in de samenleving, tot regisseur van het nationale erfgoedbeheer. De Wet op de Monumentenzorg uit 1961 regelde de instelling van een rijksdienst met verre gaande bevoegdheden. Er werd een lijst van rijksmonumenten opgesteld en op basis daarvan konden aan eigenaren subsidies voor restauratie worden toegekend, of fiscale tegemoetkomingen worden verleend.

Deze staatsgedreven institutionalisering van het erfgoedbeheer legde bedoeld of onbedoeld de bijl aan de wortel van het maatschappelijk

initiatief voor de bescherming van oude en waardevol geachte panden en stadsgezichten, omdat ze gebaseerd is op een systeem van expertise. De wet- en regelgeving voor de monumentenzorg vereiste een stelsel van criteria waarmee min of meer verifieerbaar kon worden vastgesteld of bepaalde gebouwen of ensembles voldoende historische waarden vertegenwoordigden, om te worden gekenmerkt als het beschermen waard. Het primaat van deskundigheid kwam te liggen bij een snel groeiende groep cultuurhistorische professionals die, afhankelijk van de periode waarvoor ze deskundig wilden zijn, in een specifieke universiteit, faculteit en leerstoel waren opgeleid. De toekenning van monumentale waarden werd een academisch gefundeerde interpretatie van canonieke, kunsthistorische en stilistische gegevens en eigenschappen. Het gebouwde (en in zijn kielzog ook het archeologische) erfgoed raakte in zekere zin maatschappelijk ontheemd en werd onderhevig aan wetenschappelijke collectievorming, vergelijkbaar met wat in de museale sfeer al veel langer aan de gang was.

Als gevolg van de institutionalisering, bureaucratisering en professionalisering van de erfgoedzorg had 'erfgoed' steeds minder betrekking op datgene wat particulieren dreef in hun zorg voor de kwaliteit van de leefomgeving. Erfgoed werd een aparte categorie van objecten en plekken die voornamelijk werden geassocieerd met verdwenen (of verdwijnende) culturele praktijken. Door selectie en wettelijke bescherming werd erfgoed voornamelijk gezien als contrastcategorie: het verleden was een 'lost world' die zich duidelijk aftekende tegen het heden. Gebouwen en landschappen met erfgoedwaarden werden als onvervreemdbaar goed geclassificeerd en via zorgvuldige procedures uit de maatschappelijke roulatie genomen. De (symbolische) creatie van erfgoed kwam in handen van professionals en werd een gespecialiseerde, door 'experts' gedomineerde activiteit; een activiteit die in toenemende mate vervlochten raakte met bureaucratische planningsprocedures. Dit zorgde voor een effectieve de-lokalisering van erfgoed om het onderdeel te maken van een nationale, staatsgedreven en geprofessionaliseerde praktijk.

Beschermd stadsgezicht in Appingedam

² In de officiële historiografie van de Nederlandse monumentenzorg wordt het pamflet *Holland op zijn smalst* dat Victor de Stuers in 1873 publiceerde in het literaire tijdschrift *De Gids*, vaak opgevoerd als geboortekant van de officiële, staatsgedreven monumentenzorg. Het pamflet zorgde voor meer regeringsbemoeienis en de instelling van een college van Rijksadviseurs voor de Monumenten van Geschiedenis en Kunst in de periode 1874-1879. Het was de eerste in een reeks van rijkscommissies die tot taak had, vooruitlopend op wettelijke regelingen, inventarisaties op te stellen van de belangrijkste historische gebouwen en kunstwerken in Nederland. In 1918 werd de rijkscommissie voorzien van een Rijksbureau voor de Monumentenzorg, de voorloper van de latere Rijksdienst voor de Monumentenzorg en de huidige Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (Tillema, 1975).

3. Interne ontwikkelingen: groeïende complexiteit van de behoudsopgave

De institutionele erfgoedzorg in de tweede helft van de twintigste eeuw kenmerkte zich echter niet alleen door groeiende staatsinvloed, maar ook door een stelselmatige uitbreiding van haar werkterrein. Zo was er de onstuimige groei van het aantal objecten dat als erfgoed werd beschouwd.

De erfgoedzorg was in de negentiende eeuw begonnen met klassieke ruïnes en middeleeuwse kerken en kastelen. In de loop van de twintigste eeuw kwamen daar steeds meer categorieën bij: windmolens, woonhuizen, fabrieksgebouwen en zelfs complete landschappen. Bovendien werden steeds jongere objecten voorgedragen voor bescherming en kwam er meer aandacht voor de samenhang en omgeving van beschermde objecten.

Zowel de verstatelijking als de verbreding van het werkterrein zorgde ervoor dat de zorg voor gebouwd en landschappelijk erfgoed aan het

eind van de vorige eeuw problematische trekken vertoonde. De klassieke, objectgerichte en conserverende aanpak van de institutionele erfgoedsector stuitte op haar grenzen. Door de uitbreiding van het werkterrein werd de behoudsopgave complexer. Zo bleek bij nieuwe erfgoedcategorieën, zoals industrieel erfgoed, de stedenbouwkundige context onlosmakelijk verbonden met de monumentale waarde (Nijhof, 1989). Er was sprake van een verweven gelaagdheid die vaak organisch gegroeid is en waarvan de onderdelen onlosmakelijk met elkaar verbonden zijn. Een gebiedsgerichte benadering bood dan ook de meeste mogelijkheden. Die gebiedsgerichtheid werd onder meer geactiveerd door de plaatsing van de Nieuwe Hollandse Waterlinie en de Stelling van Amsterdam halverwege de jaren negentig op de (voorlopige) lijst van het UNESCO Werelderfgoed. Dit was overigens een uiting van de internationalisering van het erfgoedbeleid, een ontwikkeling die vooral na 1970 een hoge vlucht nam en zich

Stelling van Amsterdam: Fort Pampus

kenmerkte door een uitdijend stelsel van internationale conventies, verdragen en wetgeving. Door opname van de Waterlinie en de Stelling in het Werelderfgoedprogramma dwong UNESCO de nationale overheid om na te gaan hoe deze grootschalige structuren het beste beschermd konden worden.

Alledaagse erfgoederen

Niet enkel door internationale, maar ook door nationale programma's werd de erfgoedzorg geconfronteerd met de beperkingen van een conserverende, objectgerichte aanpak. Zo werd met het Monumenten Inventarisatieproject (MIP) en het daarop volgende Monumenten electieproject (MSP) in de jaren negentig de (steden)bouwkunst uit de periode 1850-1940 verkend. Daardoor werd een reeks van nieuwe categorieën, voornamelijk alledaagse erfgoederen 'ontdekt', waarvan de waarde niet enkel meer op basis van kunsthistorische criteria kon worden bepaald. Het monumentale belang van de grote uitbreidingswijken en productielandschappen uit die periode schuilt eerder in de stedenbouwkundige en landschappelijke structuren dan in de objecten zelf. De groeiende belangstelling voor industrieel erfgoed betekende bovendien, dat enorme leegstaande complexen moesten worden beschermd. Die bescherming kon alleen plaatsvinden door het vinden van nieuwe bestemmingen, wat maakte dat het (economisch) gebruik van objecten de discussies steeds meer ging domineren. Tegenwoordig is dat meer dan ooit het geval, omdat ook traditionele groepen beschermde gebouwen, zoals kerken en boerderijen, door processen als secularisatie en schaalvergroting in de landbouw steeds meer hun functie verliezen (CRA, 2008).

De geleidelijke verschuivingen in de ambitie, schaal en scope van de erfgoedzorg (van object naar gebied, van het uitzonderlijke naar het gewone, van bescherming naar behoud in een dynamische context) vereisten een meer integrale aanpak van erfgoedopgaven. Dat hield in: een omslag in denken en handelen van de institutionele erfgoedzorg.

Poldermolencomplex Kinderdijk

De discussie over de beperkingen van de traditionele aanpak werd vooral vanuit academische kring gevoed. Ed Taverne, hoogleraar architectuurgeschiedenis in Groningen, verwoordde het begin jaren negentig ongemeen scherp: "Het huidige denken over monumenten, het beheer daarvan, de financiering, hun plaats in het stadsbeeld, hun verschijningsvorm, dat alles dient op de helling te komen. Ook dient het te worden ontdaan van verkokerde opvattingen die ertoe hebben geleid dat 'de' monumentenzorg een bolwerk is geworden van extreem behoudend denken, brandpunt van moreel verzet tegen al die initiatieven die gericht zijn op vernieuwing en kwalitatieve verbetering van de stad." (Taverne, 1991: 44). Eerder al, betoogde zijn collega Auke van der Woud dat de toekomst van de monumentenzorg op het terrein van de ruimtelijke ordening lag. Volgens hem stond de erfgoedzorg – in het licht van de alsmaar uitdijende voorraad beschermde gebouwen en landschappen – voor de fundamentele keuze een 'defensief beleid [te] voeren dat mikt op zoveel mogelijk beperking van de schade of een beleid [te] ontwerpen dat veranderingen nieuwsgierig volgt en zelfs mede richting geeft' (Van der Woud, 1989: 4).

Vinexwijk in cultuurlandschap, Zwolle

Erfgoed en ruimtelijke opgaven

De door Taverne, Van der Woud en andere critici bepleitte nadrukkelijke koppeling van de erfgoedzorg aan ruimtelijke opgaven en ontwikkelingen en de daarvoor benodigde beleidsmatige samenwerking tussen de verschillende erfgoeddisciplines kwam in de praktijk echter maar moeizaam tot stand. De belangen van de archeologie en van de historische bebouwing werden behartigd door afzonderlijke instituten³, terwijl voor de bescherming van landschappen – de verbindende schakel tussen gebouwen, archeologische terreinen en de ruimere context – geen beschermingsinstrumenten voorhanden waren. Het enige instrument om gebouwen in relatie tot hun omgeving te beschermen, was de aanwijzing van zogenaamde ‘beschermde stads- en dorpsgezichten’. Deze vormden een interessante categorie omdat de Monumentenwet 1961 – en haar opvolger uit 1988 – de bescherming van die gezichten al verbond met het bestemmingsplan en daarmee met de ruimtelijke ordening (Eggenkamp, 2011).

Voor de bescherming van historische cultuurlandschappen leidde tot voortdurende teleurstellingen. Effectieve bescherming door rijksbeleid stuitte op tegenwerking vanuit de sterke landbouwsector en kwam in de praktijk niet of nauwelijks van de grond (Janssen, 2009; Renes, 2011b; Luiten, 2011b). Niet alleen het landschappelijke erfgoed, maar ook de ecologische kwaliteiten die aan ‘traditionele’ agrarische cultuurlandschappen waren gekoppeld, kwamen in het gedrang. Het leidde in de jaren tachtig en negentig tot een reactie van ecologen, die ervoor kozen om in beperkte gebieden grotendeels natuurlijke systemen tot ontwikkeling te laten komen. Daarmee werd de oude coalitie tussen natuur- en landschapsbescherming verbroken. Hierbij verdween de aandacht voor de historische cultuurlandschappen vrijwel ten gunste van een nationale inspanning om een ‘Ecologische Hoofdstructuur’, een netwerk van zoveel mogelijk ‘natuurlijke’ landschappen aan te leggen.

³ De Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek (ROB) voor de archeologische monumenten en de Rijksdienst voor de Monumentenzorg (RDMZ) voor de gebouwde monumenten. In 2006 fuseerden beide instellingen tot de Rijksdienst voor Archeologie, Cultuurlandschap en Monumenten (RACM). Drie jaar later werd de naam gewijzigd in Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE).

4. Externe ontwikkelingen: van monument naar markt

Door de autonome ontwikkeling van de erfgoedzorg in de richting van een meeromvattende behoudsopgave groeiden (haast als vanzelfsprekend) de aanspraken op de ruimtelijke ordening.

De daarmee samenhangende (voorzichtige) pleidooien om monumentale objecten en plekken uit hun museale isolement te bevrijden en een actieve, stimulerende functie te laten vervullen in de besluitvorming over de ruimtelijke ordening, stond echter niet op zichzelf, maar manifesteerde zich in een context van externe invloeden, van grotere maatschappelijke veranderingen, die te maken hadden met de overgang naar een laatmoderne samenleving. Deze veranderingen, die we kunnen samenvatten met de termen democratisering en mondialisering, zorgden voor een groeiende populariteit van erfgoed. Volgens sommige critici, zoals Andreas Huyssen (2003), was er zelfs sprake van de opkomst van een wereldwijde herinneringscultuur. De aandacht voor het verleden kwam daardoor in de plaats van de nadruk die de toekomst kreeg in de eerste helft van de twintigste eeuw. Het verleden, in de zin van herinnering, identiteitsverlening en traditie, maakte een opmerkelijke *revival* door.

Democratisering

De term democratisering staat voor een proces waarin de historische belangstelling in hoge

mate een individueel karakter krijgt. Het verleden niet langer als een door de staat gelegitimeerd, publiek project, maar product van een hoogst individuele ervaring. Mensen raken door het proces van individualisering steeds minder op traditionele collectieven en groepen en meer op zichzelf gericht. Mensen kunnen op steeds meer terreinen keuzes maken die relatief los staan van de keuzes van andere mensen. De groeiende keuzevrijheid heeft ook consequenties voor de verhouding tot de geschiedenis. Grote groepen mensen voelen zich door hun persoonlijke betrokkenheid auteur van het landschap en zijn verleden. Als gevolg van deze ontwikkeling werd niet alleen de 'officiële', gecanoniseerde lezing van het verleden – in de vorm van monumenten en landschappen – ter discussie gesteld, maar eisten bredere groepen uit de bevolking ook invloed op de implementatie van het erfgoedbeleid.

De opvattingen van erfgoeddeskundigen en professionals werden uitgedaagd door zichzelf organiserende burgers. In feite was daarmee al een begin gemaakt in de context van de stadsvernieuwingsoperatie in de jaren zeventig, toen de monumentenzorg onderdeel werd van een brede maatschappelijke discussie over de toekomst van de stad. Begin jaren negentig stond maatschappelijke participatie wederom hoog op de politieke agenda, en streefde de overheid naar het zoveel mogelijk laten meedoen van burgers. De toegenomen betrokkenheid van het brede publiek bij erfgoed betekende bijvoorbeeld dat de aandacht verschoof van

Overzicht van de gebouwen
van de voormalige Zeepfabriek De Ster,
Etten-Leur

esthetiek en (materiële) authenticiteit naar zaken als representativiteit en herinnering, zoals bijvoorbeeld tot uitdrukking kwam in de snelle opkomst (en toe-eigening) van het Franse begrip *lieu de mémoire* in de Nederlandse erfgoedwereld (Frijhoff, 2007). In het verlengde hiervan was een verschuiving waarneembaar in de wijze waarop erfgoed werd gepresenteerd: van een enkelvoudige erfgoedcanon naar meervoudige vormen van erfgoed, die zeggingskracht hadden voor bredere groepen in de samenleving.

Mondialisering

De term mondialisering staat voor een proces van wereldwijde economische, politieke en culturele integratie; een proces, dat versnelde door de liberalisering van de wereldhandel en het wegvallen van de economische binnengrenzen in Europa (1992). Als gevolg van dit proces werd het nationale statenverband in bestuurlijke, economische en culturele zin 'opengebrouwen'. Zodoende kwamen steden en regio's in de jaren negentig in directe concurrentie met elkaar (Storper, 1997). Daardoor ontstond de gelegenheid én de noodzaak de regionale en lokale identiteit opnieuw te definiëren. Niet voor niets liet Manuel Castells zijn boek over de netwerksamenleving volgen door een deel met de veelzeggende titel *The Power of Identity* (Castells, 1997). Hij gaf daarmee aan dat mondialisering gepaard gaat met het zoeken naar nieuwe culturele identiteiten. Soms worden nieuwe identiteiten geschapen, maar vaker nog oude identiteiten herontdekt in de vorm van cultureel erfgoed.

Erfgoedindustrie

Met de bestuurlijke uiteenrafeling van het nationale statenverband ging bovendien een verzwakking gepaard van de officiële status van het modernisme als ruimtelijk wereldbeeld. Dat modernisme lag toch al onder vuur door de democratiseringsbeweging van de jaren zeventig en door een oprukkende transnationale

media- en toerisme-industrie die inspeelde op de toegenomen welvaart en een verscherpt kwaliteits- en omgevingsbewustzijn van een, ook in sociaal opzicht, steeds mobieler middenklasse (Mommaas, 2000). In het verlengde daarvan speelde ook de opkomst van de vrije tijds- en beleevingscultuur een rol, waarin de symbolische waarde van producten en plekken een essentieel element vormt voor de aantrekkelijkheid ervan. Dit werd in de hand gewerkt door de verschuiving van een door industriële ontwikkeling gedomineerde economie naar een 'nieuwe economie' waarin dienstverlening, kennis en creativiteit de sleutelbegrippen vormen. Hierdoor kon de beleving van erfgoed uitgroeien tot een belangrijke factor in de wijze waarop functioneel geraakte gebouwen, plaatsen en praktijken gebruikt konden worden voor commerciële doeleinden. Monumenten bleken een marktwaarde te vertegenwoordigen, die in economisch opzicht kon worden gekapitaliseerd. Erfgoed was zodoende niet langer alleen een publiek symbool van de geldingsdrang van moderne natiestaten, maar groeide uit tot een belangrijke 'industrie' met een eigenstandige (economische) betekenis. Deze 'erfgoedindustrie' produceerde nieuwe 'historische' plekken en betekenissen voor consumptief gebruik (Baalman, 1989).

Branding

Tegen de achtergrond van deze ontwikkelingen voelden lokale en regionale overheden in toenemende mate de noodzaak om zich te profileren als vestigingsplaats in een meer opgeschaalde, mondiale markt van bedrijven, bewoners en bezoekers. Het hergebruik en de *branding* van historische gebouwen en landschappen vormde een antwoord op de toegenomen behoefte aan nieuwe, meer gedifferentieerde bronnen van ruimtelijke identificatie en onderscheiding, "te midden van een werkelijkheid waarin de eens gevestigde kaders van identificatie en onderscheidingen (zoals die van natie, stand, religie, moderniteit) minder duidelijk waren geworden" (Mommaas, 2002).

5. De weg naar de Nota Belvedere

Overzicht over het beekdal van het Schipborgerdiep met recreanten

Voor de Nederlandse erfgoedsector boden zowel de hiervoor beschreven interne - als externe ontwikkelingen kansen om zich opnieuw te positioneren, van een sector die zich zoveel mogelijk onttrok aan de dynamiek van de samenleving, naar een actieve deelnemer aan maatschappelijke ontwikkelingen en debatten.

Het erfgoed vervulde immers een veelheid aan potentiële functies in een sterk veranderde context: het kon regionale en lokale bestuurlijke entiteiten op de kaart zetten, de ‘culturele lading’ van plekken versterken te midden van de opgeschaalde markt van vrije tijd en toerisme, dienen als fysieke drager van ruimtelijke ordening en vormgeving in een tijd van toenemende ruimtedruk, tegemoet komen aan de koopkrachtige vraag van een groeiende middenklasse naar karakteristieke woon-, werk- en recreatielandschappen en, in het verlengde van de roep om biodiversiteit, aan het streven naar ruimtelijke kwaliteit en duurzaamheid. Cultuur in brede zin, en cultureel erfgoed in het bijzonder, bleek zodoende niet

alleen een waarde(n)volle bron voor lokale/ regionale onderscheiding en identificatie, maar ook een katalysator voor stedelijke en regionale revitalisering (Janssen, 2012).

Europa

In de verknoping van erfgoed met de bredere sociale, culturele en ruimtelijke ontwikkelingen van stad en regio was Nederland niet uniek, laat staan vernieuwend. In verschillende Europese landen werden eind jaren tachtig, begin jaren negentig al plannen ontwikkeld om historische gebouwen en oude (industrie)landschappen actief te benutten bij nieuwe ruimtelijke interventies of transformaties.

De Internationale Bauausstellung Emscher Park in het Duitse Ruhrgebied was hierbij een succesvol en inspirerend voorbeeld (Raines, 2011). Dit grote herstructureringsprogramma, dat in 1989 van start ging, omvatte meer dan 120 projecten voor de herbestemming en heront-

De Gruyterfabriek in Den Bosch, werkplek voor creatieve ondernemers

wikkeling van industrieel erfgoed rond thema's als toerisme, recreatie, woonkwaliteit, creatieve economie en ecologie. Het werd in 1999 voltooid en trekt jaarlijks meer dan een half miljoen bezoekers. In het Ruhrgebied werd met de instandhouding van het industrieel erfgoed niet enkel het verleden herdacht of gevierd, maar ook op betekenisvolle wijze richting gegeven aan de toekomst van de regio. Erfgoed werd niet langer vrijgespeeld uit de ruimtelijke dynamiek, maar benut als een vormende kracht voor regionale ontwikkeling.

Niet alleen in Duitsland, maar ook in andere landen, zoals de Verenigde Staten, Australië, het Verenigd Koninkrijk, Denemarken en Italië werden *lieux de mémoire*, monumenten en ander cultureel erfgoed al vroeg ingezet voor het revitaliseren van landschappen en stedelijke ruimten. In New York werden via een marktgedreven proces van *gentrification* bijvoorbeeld pakhuizen herontwikkeld tot luxe woongebouwen. De stadssociologe Sharon Zukin analyseerde dit proces al in late jaren tachtig, waarbij de kunstsector, met name kunstenaarsinitiatieven, commerciële galeriën en musea, een drijvende kracht vormden achter de herbestemming van verlaten industriegebouwen (*Loft Living*, 1989). In het Verenigd Koninkrijk betrof het vaak grote fabrieksgebouwen of uitgestrekte industrielandschappen (zoals in Manchester en Liverpool) die in de loop van de jaren zeventig en tachtig hun industriële functie hadden verloren. Waar deze industriële artefacten tot ver in de jaren tachtig

nog op grote schaal werden gesloopt, verschoof vijftien à twintig jaar na de de-industrialisatie de *communis opinio* van onverschilligheid naar waardering.

Creatieve industrie

De leegstaande fabrieken en haventerreinen, die door de babyboomers werden 'herontdekt', konden alleen voortbestaan door herontwikkeling van de terreinen voor nieuwe activiteiten, zoals in de sfeer van het toerisme, en nieuwe vormen van bedrijvigheid, die momenteel wel worden samengevat onder de noemer 'creatieve industrie', met een bijbehorende klasse van creatievelingen (*Florida*, 2002; *Hospers*, 2002). De daarmee samenhangende proliferatie van nieuwe beleidsconcepten, zoals die van de 'creatieve stad', speelden slim in op de groeiende behoefte aan 'verwaardiging' van deze industriële artefacten (*Van Dommelen et al.*, 2008; *Kolen*, 2008).

Het strategisch belang van erfgoed moet in dit verband dus vooral begrepen worden vanuit de bredere vliegwielfunctie die het heeft voor de duurzame ontwikkeling van stad en regio in de nieuwe economie (*Janssen*, 2012). Er was, kortom, sprake van een stimulans vanuit de stedelijke -, en later ook regionale overheid om te komen tot een herpositionering van het eigen cultureel profiel, voorbij een eerder vertoog van functionaliteit en moderniteit.

6. Ontwikkelingsgericht beleid

Naast de sociale en culturele overheidsaandacht voor het erfgoed, zoals die zich in de eerste naoorlogse decennia institutionaliseerde, doemde nu een economische - en stedenbouwkundige aandacht op; naast een vertoog van subsidies en bescherming, ontwikkelde zich een vertoog van investering en ontwikkeling.

Hoewel beide vertogen in eerste aanvang nog in gescheiden beleidscircuits werden opgepakt en uitgewerkt, raakten ze in de loop van de jaren negentig met elkaar vervlochten. Cultuur en economie werden in elkaars verlengde gepositieerd (Kloosterman & Van der Werff, 2009). Ook het cultuurbeleid, dat traditioneel bestond uit erfgoedbeleid enerzijds en kunstenbeleid anderzijds, werd geïncorporeerd in een bredere ruimtelijk-economische politiek, gericht op het aantrekkelijk maken van plaatsen voor potentiële bewoners, bedrijven en toeristen.

Kantelend perspectief

Zoals aangegeven waren de vroegste en meest vernieuwende voorbeelden van een ontwikkelingsgerichte inzet van erfgoed in de ons omringende landen te vinden. Nederland bleef op dit punt aanvankelijk achter. Dat had te maken met de Nederlandse traditie van ruimtelijke planning als afstemming van overheidsbeleid en als toelatingsplanologie. Deze traditie werkte als een rem op de introductie van de nieuwe aanpak. In de jaren negentig kantelde echter het perspectief voor zowel de ruimtelijke ordening als de erfgoedzorg, waardoor ook in Nederland een meer ontwikkelingsgerichte inzet van erfgoed in ruimtelijke planvorming mogelijk werd gemaakt.

Allereerst kreeg de markt in deze periode een belangrijkere rol in de (nationale) ruimtelijke ordening, onder meer door de introductie van publiek-private samenwerkingsconstructies, privatisering van corporaties en meer in het algemeen door de introductie van een ontwikkelingsgericht ruimtelijk beleid. Deze omslag in beleid – die haar feitelijke basis vond in de Vierde Nota (1988) – creëerde ruimte voor een meer actieve, op de ontwikkeling van ruimtelijke kwa-

liteiten gerichte planvorming, onder meer door een directere koppeling tussen planvorming en investering. Na de socialistische visie op stadsvernieuwing won eind jaren tachtig een meer neoliberaal gedachtegoed terrein. Er werd ingezet op een sterkere verbinding tussen ruimtelijk en economisch beleid. Ten tweede brak binnen de erfgoedzorg het besef door dat men zich actief moest engageren met ruimtelijke opgaven en ontwikkelingen. Dat besef werd ingegeven door de eerder genoemde, meeromvattende en complexere behoudsopgave, die zich in de jaren negentig manifesteerde en vroeg om een gebiedsgerichte benadering.

Politieke ambities: de Nota Belvedere

In de Nota Belvedere (1999) kwamen beide ontwikkelingen samen. De Nota dankte haar ontstaan aan de synergie van twee politieke ambities uit de nadagen van de 'Paarse' kabinetten uit de jaren 1994-2002, waarin liberalen en sociaaldemocraten met elkaar samenwerkten.

Allereerst was dat de grootschalige fysieke reconstructie van de Nederlandse topografie,

'De trouwe wegwijzer' in 1938, Heerlen

met als spraakmakende onderdelen de aanleg van nieuwe internationale railinfrastructuur (de Betuweroute voor goederentreinen tussen de haven van Rotterdam en het Duitse achterland en de Hogesnelheidslijn voor het vervoer van personen tussen Amsterdam en Brussel) en de bouw van een omvangrijk programma van ruim 450.000 huizen in de periode 1995-2005 (bekend geworden als Vinex, een acroniem van de Vierde Nota Ruimtelijke Ordening Extra waarin het programma werd gepresenteerd). Deze grootschalige reconstructie werd mede ingegeven door de snelle economische groei die het land doormaakte en werd via het spoor van

de ruimtelijke ordening opgepakt en uitgevoerd. Hierbij ging een liberale oriëntatie op de markt samen met een sociaaldemocratisch geloof in nationale planvorming.

Het tweede spoor was de cultuurpolitieke ambitie van de sociaaldemocratische staatssecretaris Rick van der Ploeg om kunst en cultuur – zowel die in de musea, onder de grond (archeologie) als in het open veld (monumenten) – op een toegankelijker en aantrekkelijker manier in beeld te brengen bij het bredere publiek. Deze ambitie, die doet denken aan soortgelijke politieke projecten in

Aquaduct Hogesnelheidslijn in aanbouw,
A4 Haarlemmermeer

het Verenigd Koninkrijk en in Frankrijk, werd uitgewerkt in een nationaal architectuur- en cultuurbeleid (*Schoorl, 2005*).

De politieke ambities van Paars, ondersteund door de economische hoogconjunctuur en een zeer productief poldermodel, werden vertaald in een ontwikkelingsgerichte inzet van het nationale erfgoed, waarbij “het meedogenloos verstoren en opengooien van landschappen en bodemarchief werd aangegrepen voor aanschouwelijk onderwijs in de militaire, economische en nederzettingsgeschiedenis van de natie” (*Taverne, 2005*). Toen de Nota verscheen, werd niet voor niets gewag gemaakt van een breed maatschappelijk ongenoegen over de groeiende eenvormigheid van steden en landschappen, het zogenaamd vol raken van Nederland en het vermeende verlies van identiteit van de traditionele cultuurlandschappen (*zie o.a. Neuvel, 2002*). Er werd via de introductie van begrippen als ‘identiteit’ en ‘genius loci’ slim ingespeeld op zowel de ontvankelijkheid van lokale en regionale overheden, maatschappelijke partijen en burgers voor de identiteitskwesitie. Het erfgoed zou kunnen bijdragen aan de (letterlijke) stoffering van het destijds veelgeroemde poldermodel.

Kritiek

De essentialistische wijze waarop het identiteitsbegrip door Belvedere werd geconceptualiseerd, riep in wetenschappelijke kring overigens direct de nodige reacties op. De Nota ging uit van identiteiten die besloten liggen in ruimtelijke structuren en die kunnen worden ‘ontdekt’ en beschermd. Critici wezen erop dat identiteiten sociale constructies zijn en voortdurend opnieuw worden gedefinieerd door (groepen) mensen (*zie bijvoorbeeld Schuurman, 2003*): identiteit is niet wat je bent maar wat je doet.

Culturele planologie

Ruimtelijke ordening, erfgoed (in die tijd veelal nog aangeduid met de term cultuurhistorie) en

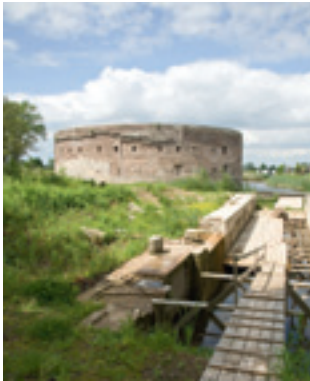
architectuurbeleid schraagden het fundament van de nieuwe Nota, die van meet af aan stond voor twee zaken: enerzijds het versterken van de tijdige inbreng van de cultuurhistorische en ontwerpende disciplines bij ruimtelijke opgaven en, vervolgens, het aankweken van een meer toekomstgerichte visie op het gebouwd en landschappelijk erfgoed, tot uitdrukking gebracht in de slogan “behoud door ontwikkeling”.

In het eerste geval werden vooral planners en ontwerpers aangesproken (architecten, stedenbouwers, landschapsarchitecten), in het tweede wetenschappers (geografen, archeologen, kunsthistorici), ambtenaren en uiteindelijk ook het bredere publiek. Volgens de auteurs van de Nota was voor ‘behoud door ontwikkeling’ een nauwere samenwerking nodig tussen een ‘reflecterende planologie’ en een ‘anticiperende cultuurhistorie’.

Om deze samenwerking mogelijk te maken raakte korte tijd de term ‘culturele planologie’ in zwang. Die term, prominent aanwezig in het discours over Belvedere, moest het mogelijk maken om het professionele en publieke debat over de cultuur van een ruimtelijke ingreep op scherp te stellen.

Een cultureel geïnspireerde benadering van de ruimtelijke ordening vormde een reactie op een doorgeschoten, technocratische planningsmachinerie die zich teveel opsluit in ondoorzichtige belangenafwegingen, procedures en regelgeving. Daarbij zou ook de inpasbaarheid van het erfgoed een zelfstandige afweging bij ruimtelijke transformaties moeten vormen. Dit moest echter niet op een dogmatische wijze, maar door een zorgvuldige afweging van de wensen voor het ruimtegebruik en de kwaliteit en identiteit van de bestaande landschappelijke vormgeving. Culturele planologie omvatte een nieuwe manier van kijken naar de ruimtelijke ordening, die de begrippen ‘behoud’ en ‘ontwikkeling’ verenigde. Planners werden enerzijds gestimuleerd om karakteristieke elementen van een gebouw of landschap creatief te benutten, anderzijds om de waarde en kansen uit een ruimtelijk investeringsplan voor een gebied zo goed mogelijk tot hun recht te laten komen.

7. Belvedere als vernieuwing

Zicht op het torenfort Uitermeer, onderdeel van de Nieuwe Hollandse Waterlinie

Rechtsonder:
Overstekende Romein op de Via Oriëntalis,
Heilig Land-stichting, Groesbeek

Belvedere en het gedachtegoed van de culturele planologie kreeg in de daaropvolgende periode op uiteenlopende manieren vorm en betekenis.

Startpunt vormde het Belvedere-programma zelf, dat geen wettelijke status had maar wel in het parlement werd behandeld (en aangenomen) en daarmee een zekere status kreeg in het rijksruimtelijke beleid. Het programma kende een looptijd van tien jaar (1999-2009).

Al snel volgde een projectbureau dat concreet vorm moest geven aan het onderliggende gedachtegoed, onder meer via de subsidie van kansrijke en interessante Belvedere-projecten in de praktijk, de organisatie van bijeenkomsten (tussen erfgoed specialisten, planners en ontwerpers), ontwerpateliers, excursies, publicaties, et cetera.

En uiteindelijk kreeg ook een onderwijs- en onderzoeksnetwerk voor ontwerpers en erfgoed specialisten vorm aan drie Nederlandse universiteiten (TU Delft, VU Amsterdam, Wageningen Universiteit).

Omstreden karakter

Hoewel het gedachtegoed over de verzoening van oude en nieuwe waarden via een 'reflecterende planologie' en een 'anticiperende cultuurhistorie' goeddeels werd vastgelegd in de tekst van de Nota Belvedere, is het nadien beweeglijk gebleken en heeft het zich in de praktijk verder ontwikkeld. Dat is mede te danken aan de omstreden kwaliteit van de Nota. Volgens velen was ze onduidelijk en niet concreet genoeg. Ze zou hinken op meerdere, vaak tegenstrijdige gedachten (zie onder andere Bosma, 1999). Zo werd enerzijds opgeroepen tot een meer dynamisch erfgoedbegrip, terwijl anderzijds een overzichtskaart van de cultuurhistorische waarden van Nederland werd bijgevoegd. Deze kaart wekte de indruk dat historische waarden vast zouden liggen en bovendien een exclusief ruimtelijk karakter zouden hebben. De aanwijzing van zogenaamde Belvedere-

gebieden zou volgens critici nog (teveel) stoelen op de traditionele monumentenzorg met zijn neiging tot classificatie en kartering. De Belvedere-gebieden zouden daarmee indruisen tegen de nieuwe overtuiging dat de geschiedenis van plekken altijd en overal relevant is voor de beleving en vormgeving van steden en landschappen⁴.

Inspiratie

Juist vanwege het omstreden karakter ging van de tekst echter ook de nodige inspiratie uit en was er voldoende ruimte voor eigen interpretatie (Kolen, 2004). Belangrijker dan de receptie van de Nota zelf, was de toe-eigening van het gedachtegoed in de planologische praktijk. Het zijn met name de via subsidies gestimuleerde Belvedere-projecten die ervoor hebben gezorgd dat Belvedere wortel heeft geschoten in de ontwerp-praktijk en het beleid van lokale overheden. De Belvedere-projecten vormden een exercitie in ontkokering van de erfgoedsector, een zoektocht naar nieuwe, meer productieve verbindingen tussen erfgoed enerzijds en natuurbeheer, waterbeheer, projectontwikkeling en recreatie anderzijds. Zo konden de voor Nederland identiteitsbepalende monumenten en monumentale landschappen verlost worden uit hun *splendid isolation* en weer betekenis krijgen voor ontwerpers, gebruikers, investeerders en bestuurders.

⁴ In feite had de aanwijzing van de Belvedere-gebieden meer een pragmatisch-bestuurlijke dan een inhoudelijke achtergrond. Oorspronkelijk was de idee om provincies en gemeenten te vragen actief cultuurhistorisch en ruimtelijk beleid te maken voor de Belvedere-gebieden, gericht op het herkenbaar houden en versterken van de ruimtelijke en historische samenhang en de daarvoor bepalende cultuurhistorische kwaliteiten. Ook zouden de Belvedere-gebieden een rol spelen bij de subsidieverlening in het kader van de subsidieregeling projectsubsidies Belvedere. Daarvan is reeds na enkele jaren afgestapt.

8. Interne - en externe integratie

Zicht op de Utrechtse Oudegracht met de werfkelders, ter hoogte van nr. 119

Naast de inhoudelijke herpositionering van de erfgoedsector via de vele honderden Belvedere-projecten, streefde Belvedere naar twee inhoudelijk-organisatorische vernieuwingen, die kunnen worden aangeduid met de termen ‘interne -’ en ‘externe integratie’.

Deze vernieuwingen vormden een directe respons op de eerder beschreven (interne) problemen waarvoor de erfgoedsector zich in de jaren negentig geplaatst zag en de (externe) kansen die zich voordeden om de sector van een nieuwe – in maatschappelijk opzicht bredere – basis te voorzien. Nu het niet langer ging om een exclusieve concentratie op een uitdijende voorraad ‘erfgoederen’, maar om het leveren van een actieve bijdrage aan actuele ruimtelijke vraagstukken, moest zowel binnen de (sterk verkokerde) erfgoedsector zelf, als in de aansluiting op andere sectoren van het ruimtelijk bedrijf het nodige veranderen.

Interne integratie

Interne integratie duidt op de sterkere interdisciplinaire samenwerking tussen de erfgoed-

disciplines onderling. De samenwerking tussen archeologen, landschapshistorici, historisch-geografen en architectuurhistorici moest worden versterkt. In de beginjaren van de 21e eeuw werden hiertoe verschillende stappen gezet, zoals de opzet van interdisciplinaire erfgoedstudies aan verschillende universiteiten en de fusie van de rijksdiensten tot de tegenwoordige Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. Toch verschilt de invloed van Belvedere per erfgoedsector. De sterkere koppeling van erfgoed aan ruimtelijke ordening heeft relatief weinig gevolgen gehad voor het beheer van de historische cultuurlandschappen, dat traditioneel al sterk afhankelijk is van planologische instrumenten. De archeologie heeft haar positie vooral versterkt door het Verdrag van Valletta en is daardoor vast onderdeel geworden van planologische procedures (zowel voor onderzoek als voor behoud in situ of verplaatsing in geval van dreigende vernietiging). Recent zijn plannen gepresenteerd om ook de zorg voor gebouwde monumenten sterker te verankeren in de ruimtelijke ordening (*Beleidsbrief MoMo*, 2009). Een punt van discussie is daarbij of regulier planologisch instrumentarium de traditionele wettelijke bescherming van stedenbouwkundige ensembles (‘stads- en dorpsgezichten’) kan vervangen (*Luiten*, 2011b).

Studenten brengen een bezoek aan de herontwikkelde De Gruyterfabriek

Externe integratie

De term 'externe integratie' staat voor de samenwerking van de erfgoeddisciplines met planners, politici, burgers en andere maatschappelijke groeperingen. De herpositionering van de erfgoedsector was immers niet alleen een zaak van de sector zelf, maar vereiste integratie met de bredere politiek van de ruimtelijke ordening. Wilde de sector zich niet enkel uitspreken over een ruimtelijke kwaliteit die was, maar ook over een kwaliteit die wordt, dan moest de sector laten zien dat ze een serieuze gesprekspartner was. Dit thema werd uitgewerkt in de al genoemde voorbeeldprojecten, waarvan niet alleen werd geëist dat ze vernieuwend waren, maar ook dat ze in co-productie met andere partners tot stand zouden komen. In de loop van tien jaar werden op deze wijze ruim 400 projecten uitgevoerd, in schaal uiteenlopend van lokaal tot nationaal. De plannen zijn gepubliceerd op de website en zijn samengevat in enkele populaire boekjes, in een continue stroom van nieuwsbrieven en in een afsluitende publicatie (Eerden et al., 2009). Die publicatie laat zien dat de projecten betrekking hadden op de hele breedte van de ruimtelijke opgaven, zoals infrastructuur, naoorlogse wijken, water, agrarisch landschap en dorpen. De belangrijkste aanvragers waren lokale en provinciale overheden, (advies)bureaus en stichtingen en in mindere mate verenigingen, particulieren en waterschappen. Daarnaast hebben het Projectbureau Belvedere en later het Stimuleringsfonds voor Architectuur zelf enkele projecten geïnitieerd: de Nieuwe Hollandse Waterlinie, de Limes en Lancewad(plan). Ook werden tientallen projecten uitgevoerd met Belvedere-middelen die in het Investerings-budget Landelijk Gebied en Stedelijk Gebied waren opgenomen.

Onderwijsnetwerk

Binnen het Belvedere-project functioneerde daarnaast een interuniversitair onderwijsnetwerk, bestaande uit drie hoogleraren, met specialisaties in erfgoed, planning en landschaps-

architectuur, die onder meer een gezamenlijke (interdisciplinaire en interuniversitaire) cursus opzetten. Ook het Onderwijsnetwerk heeft een groot aantal publicaties uitgegeven, uiteenlopend van voorbeeldenboeken tot handboeken voor de nieuwe erfgoedzorg en meer theoretische beschouwingen (o.a. Van der Zande & During, 2009; Bosma & Kolen, 2010; Labuhn & Luiten, 2012).

Onderzoeksprogramma

De externe integratie is verder verdiept door een wetenschappelijk onderzoeksprogramma, gefinancierd door de rijksoverheid samen met de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (NWO) en andere partners. Dit programma 'Bodemarchief in Behoud en Ontwikkeling', richtte zich voornamelijk op archeologisch en historisch-landschappelijk erfgoed. Het liep eveneens van 1999 tot 2009 en werd in 2010 afgesloten met een samenvattende publicatie, waarin nieuwe concepten werden gepresenteerd voor het gebruik van historische kennis voor de inrichting van het toekomstige landschap (Bloemers et al., 2010).

Met name het concept van de landschapsbiografie – een levensloopbeschrijving van een steeds veranderend cultuurlandschap – bleek een nuttig instrument om in de dynamische context van de ruimtelijke ordening de gelaagde ontwikkelingsgeschiedenis van het landschap zichtbaar te maken en op aantrekkelijke wijze te presenteren voor planners en ontwerpers (Hidding, Kolen & Spek, 2001; Kolen, 2005). In diverse regio's is deze landschapsbiografie beproefd, onder meer in het stroomdallandschap van de Drentse Aa en in de Brettenzone in Amsterdam.

De inhoudelijke resultaten van de door het innovatieprogramma Belvedere in gang gezette interne - en externe integratie van de erfgoedsector zijn divers en in het bestek van dit essay onmogelijk allemaal te duiden.

We noemen daarom hieronder vier in de praktijk herkenbare ‘bewegingen’ die het resultaat zijn van tien jaar wetenschappelijk en praktisch experimenteren onder de vlag van Belvedere, bewegingen die de eerder genoemde paradigma-verandering (van ‘behoud-door-bescherming’ naar ‘behoud-door-ontwikkeling’) hebben ondersteund en richting gegeven.

9.1 Dynamisering van het erfgoedbegrip

Toen de Nota Belvedere werd opgesteld werd onder het toen vigerende begrip ‘cultuurhistorie’ verstaan: “sporen, objecten en patronen, structuren die, zichtbaar of niet zichtbaar, onderdeel uitmaken van onze samenleving en

een beeld geven van een historische situatie of ontwikkeling. Cultuurhistorie omvat dus zowel het archeologisch en het historisch-(steden-) bouwkundig als het historisch-landschappelijk erfgoed”. Er werd dus vooral gesproken over de (verdwenen of verdwijnende) materiële cultuur van een zekere ouderdom. Ruimtelijke planners en erfgoedzorgers hadden de neiging cultureel erfgoed tot fysiek-ruimtelijke waarden te reduceren en daarmee voorbij te gaan aan de meer dynamische, sociaal-culturele betekenis ervan (*Van der Zande, 2009*).

Mede gestimuleerd door Belvedere is de belangstelling voor fysieke objecten en structuren aangevuld met begrip voor de immateriële dimensie en de daarmee samenhangende dynamiek van de herinnering. Zo blijkt uit diverse Belvedere-projecten hoe erfgoed door verschillende generaties en zeer uiteenlopende maatschappelijke groepen keer op keer wordt toegeëigend om de eigen identiteit vorm te geven. De immateriële dimensie is in concrete, door Belvedere gestimuleerde projecten actief

Brettenzone, de spoorlijn
Amsterdam-Haarlem, gezien vanaf
de oorspronkelijke spoordijk

Strijp 5, het Klokgebouw,
Eindhoven

betrokken bij het definiëren van de cultuurhistorische identiteit van een plek of gebouw. Daarbij kan gedacht worden aan verhalen (*oral history*), mythen en sagen en historische gebeurtenissen.

Een voorbeeld is de herontwikkeling van het Philipscomplex Strijp 5 in Eindhoven. Daar is het voormalig Natuurkundig Laboratorium in de herontwikkelingsplannen betrokken, niet op basis van zijn fysieke architectonische waarde, maar vanwege zijn immateriële waarde als plek van wetenschappelijke innovatie.

9.2 Verjonging van het erfgoed

Naast de aandacht voor de immateriële dimensie van erfgoed is ook sprake van steeds jonger erfgoed. In de Monumentenwet van 1961 is opgenomen dat een gebouw of complex minimaal vijftig jaar oud moet zijn, wil het in aanmerking komen voor aanwijzing als rijksmonument. De voornaamste reden achter dit criterium is de gedachte dat een object zich in de tijd bewezen moet hebben. Enige afstand in tijd maakt onze blik scherper als het gaat om monumentwaardigheid.

Mede door Belvedere staat deze leeftijdsgrens ter discussie, of wordt ze tenminste minder absoluut begrepen. Niet alleen oeroude archeologische vindplaatsen, historisch-geografische patronen en vooroorlogse architectuur staan in de belangstelling, maar ook het erfgoed uit de oorlogstijd, de architectuur van de wederopbouw en de nog latere stedenbouwkundige structuren, mogen zich verheugen in een toegenomen (professionele) belangstelling. Deze aandacht was er nog niet of nauwelijks ten tijde van het verschijnen van de Nota Belvedere.

De verjonging blijkt ook in actuele 'erfgoeddiscussies' rondom de problematiek van kerken uit de jaren zestig en zeventig, de voorgenomen (en uiteindelijk niet doorgezette) nominatie van de Noordoostpolder tot UNESCO Werelderfgoed of de sloop van de Zwarte Madonna (een gebouw van architect Carel Weeber uit 1985) in Den Haag. Ook lokale geschiedenissen en persoonlijkere

herinneringen ondergaan een verjongingskuur. De kortere levensduur en hoge omloop-snelheid van historische ervaringen wordt ondersteund door de informatietechnologie en nieuwe media.

Ouderdom lijkt nog wel van belang bij het bepalen van een officiële monumentenstatus in het kader van de Monumentenwet, maar speelt steeds minder een rol bij actuele discussies rondom het gebruik van jong gebouwd en landschappelijk erfgoed. Steeds minder gemeenten houden zich aan de leeftijdsgrens bij het aanwijzen van gemeentelijke monumenten. De verjonging van het erfgoed is overigens niet uniek voor Nederland, maar ook waarneembaar in bijvoorbeeld het Verenigd Koninkrijk, waar English Heritage in 2004 is gestart met een uitgebreid onderzoeksprogramma naar de mogelijkheden en kansen voor behoud en ontwikkeling van het naoorlogs erfgoed uit de periode 1950-2000 (While, 2006; Penrose, 2007).

9.3 Burgerbetrokkenheid

In het verlengde van de verbreding en verjonging van het erfgoedbegrip, is er een opvallende toename van de belangstelling voor – en de inbreng van – niet-deskundigen in het bepalen van wat erfgoed is en hoe ermee moet worden omgegaan. De Nota Belvedere ging in 1999 bij het definiëren en waarderen van erfgoed nog volledig uit van de opvattingen van erfgoedprofessionals. Zij waren het die historische waarden aan gebouwen en landschappen toekenden. In de praktijk die door het innovatieprogramma Belvedere werd gestimuleerd, bleek al snel dat een veranderende rol van de burger in het ruimtelijk debat in het kader van de door de overheid bepleitte ontwikkelingsplanologie of gebiedsontwikkeling ook invloed heeft op de bepaling van de historische waarde (Duineveld *e.a.*, 2010).

In Amersfoort bijvoorbeeld bleef de Wagenwerkplaats – een reparatieloods van de Nederlandse Spoorwegen, die een belangrijk vast punt in het collectieve geheugen van de

buurt vormt – behouden, door een initiatief van omwonenden en oud-werknemers van de Spoorwegen. Deze acties, gesteund met een Belvedere-subsidie, leidden tot voortbestaan van de loods en herbestemming als verzamelgebouw voor de creatieve industrie.

Naast kennis en waardering over erfgoed van experts is de cultuurhistorische kennis en waardering van de burger zodoende een steeds belangrijkere rol gaan spelen bij het integreren van erfgoed in ruimtelijke opgaven. De kennis en waardering van burgers overlapt deels met de waardering van erfgoed door experts, maar vult deze ook aan. Burgers zijn bezig met erfgoed, maar zij geven er niet zozeer een fysiek-ruimtelijke, als wel een sociaal-culturele betekenis aan. De waardering van burgers voor erfgoed is niet statisch, maar dynamisch. Ze verschilt niet alleen tussen personen en groepen, maar verandert ook in de tijd.

9.4 Herontwerp

Behoud door ontwikkeling impliceert dat de ontwerpende disciplines een grotere rol krijgen bij de recycling van waardevolle elementen van onze omgeving. Het zoeken naar nieuwe functies en bestemmingen voor oude gebouwen en landschappen en de integratie van deze functies en bestemmingen in bestaande structuren is immers een ontwerp-opgave. Niet traditionele waardestelling, maar waardevermeerdering van het erfgoed staat bij ontwerpers centraal. Wat architecten, stedenbouwkundigen en landschapsarchitecten bijdragen aan het erfgoedbeheer is de vaardigheid om op de historische essenties van het oude object voort te bouwen en zo nieuwe gebruiksmogelijkheden op te sporen. Oud en nieuw moeten in een nieuwe samenhang worden gebracht. Dit gaat niet vanzelf, maar vereist de nodige ontwerpmatige arbeid.

De (landschaps)architectonische interpretatie wint daardoor aan gewicht. In het project dat tot doel had de Romeinse Limes bovengronds waarneembaar te maken hebben beeldend

Bij de ontwikkeling van het Wagenwerkplaats-terrein wordt op een unieke manier samengewerkt tussen NS Stations, de gemeente Amersfoort en het burgerinitiatief Wagenwerkplaats. Joke Sickmann is de stuwende kracht achter het burgerinitiatief

kunstenaren en landschapsonwerpers talloze suggesties gedaan waarvan er enkele tot uitvoering zijn gekomen.

Belvedere heeft ontwerpers actief gestimuleerd om zich veel explicieter tot monumenten, historische gebouwen en cultuurlandschappen te verhouden. Ook de monumentenzorg veranderde: samenhang en ruimtelijke kwaliteit zijn naast de objectwaarde van de historische monumenten een factor van belang geworden. Het gevolg hiervan is dat het ontwerp ook voor de monumentenzorg belangrijker is geworden. De inzet beperkt zich niet langer tot behoud alleen, maar strekt zich uit tot een gewetensvolle en gepaste ontwikkeling. De door Belvedere gestimuleerde toenadering van de erfgoedzorg en ontwerpers heeft geresulteerd in een enorme variëteit van nieuwe, ruimtelijke symbioses van oud en nieuw (Labuhn en Luiten, 2012).

Informatiebord over de Limes in het Louisedal bij de Postweg, Berg en Dal

10. Consensus

De hier beschreven bewegingen die door het Belvedere-project (direct dan wel indirect) zijn veroorzaakt, hebben bijgedragen aan de ontwikkeling van een meer gebiedsgerichte - en ontwikkelingsgerichte aanpak van de Nederlandse erfgoedzorg.

Deze aanpak vormt een interessante aanvulling op de klassieke erfgoedzorg, die in dezelfde periode overigens ongekende hoogten bereikte. Onder meer door het Verdrag van Valletta, dat leidde tot een enorme groei van inventarisatie en onderzoek naar het bodemarchief, de al genoemde aanwijzing van nieuwe groepen monumentale gebouwen (bijvoorbeeld de Wederopbouwgebieden) en de grote bedragen (onder meer in de vorm van Kanjersubsidies) die beschikbaar kwamen voor restauraties van monumenten.

Leerproces

Hoewel de klassieke benadering allerminst van het toneel is verdwenen, is de erfgoedsector in

de afgelopen tien jaar wel duidelijk veranderd. De door Belvedere gestimuleerde, postmoderne inzichten over het geconstrueerde, gelaagde en maakbare karakter van erfgoed, hebben de modernistische principes van de klassieke erfgoedzorg uitgedaagd. Er heeft een institutioneel leerproces plaatsgevonden, waardoor de erfgoedsector meer dan voorheen open staat voor samenwerking met ruimtelijk planners en ontwerpers. Omgekeerd is het concept 'behoud door ontwikkeling' aangeslagen bij planners en ontwerpers en heeft het hen geïnspireerd om bewuster om te gaan met zaken uit het verleden. In veel ruimtelijke projecten, waaronder een aantal van de genoemde grote Vinex-woningbouwprojecten is erfgoed op soms innovatieve wijze vertaald en geïntegreerd in ruimtelijke plannen en projecten (Renes, 2011a).

Van vijanden werden professionals in de erfgoedzorg en in de ruimtelijke ontwikkeling samenwerkingspartners die elkaars taal en gebruiken leerden. Er is sprake van een nieuwe consensus, waarbij partijen binnen en buiten de erfgoedsector erkennen dat erfgoed in allerlei

Vogelvlucht van de
wederopbouwwijk Nieuwland,
Schiedam

opzichten (meer)waarde creëert. Diverse praktijkprojecten hebben het bewijsmateriaal geleverd dat erfgoed een kwaliteitsimpuls betekent voor de groei van steden, een bijdrage levert aan opgaven voor waterberging, natuurontwikkeling, reconstructie van de landbouw et cetera.

In de recente, door voormalig minister Plasterk geïnitieerde Modernisering van de Monumentenzorg (Momo, 2009) is deze behoud-door-ontwikkelingsgedachte verder geformaliseerd. En de rijksvisie Erfgoed en Ruimte uit 2011 rekt de Belvedere-gedachte nog wat verder op: nu worden ook onderwerpen als bevolkingskrimp, economische groei, (water)veiligheid en nieuwe vormen van energievoorziening in verband gebracht met erfgoedzorg.

Nieuw elan

De erfgoedwereld heeft een nieuw elan gekregen. Tegelijk is de sector democratischer geworden door de beleidsomslag die Belvedere in gang heeft gezet en die door de opeenvolgende ruimtelijke beleidsnota's, zoals de Nota Ruimte (Ministerie van VROM, 2006) en de Structuurvisie Infrastructuur en Ruimte (Ministerie Infrastructuur en Milieu, 2012), is versterkt. Zoals Van der Zande en During (2009) betogen: het erfgoed was afgenomen van de mensen; dat moest via Belvedere worden gerepareerd. Belvedere vormde de uitdrukking van een meer algemene omslag in bestuursstijl (van *government* naar *governance*) die wordt gekenmerkt door meer samenwerking tussen partijen.

Overigens varieert de participatie van niet-experts in de integratie van erfgoed in ruimtelijke projecten naar schaal (de betrokkenheid is het sterkst bij lokale projecten) en naar thema (betrokkenheid bij historische cultuurlandschappen is groter dan bij naoorlogs erfgoed uit de wederopbouwperiode). Ook lijkt het historisch onderzoek meer gedemocratiseerd dan het ruimtelijk ontwerp en beleid, al is er op dat vlak wel het nodige aan het veranderen. Toch is er binnen de erfgoedwereld ook veel tegenstand geweest. Dat zal zeker te maken

hebben met een gevoel van bedreiging bij veel mensen uit de sector, vooral van de gebouwde monumentenzorg, een sector die vanouds sterk normatief dacht. In de postmoderne wereld is alles geoorloofd, is het ene plan niet beter dan het andere en telt de mening van de deskundige niet zwaarder dan die van de leek.

Daarnaast is er kritiek op de grote rol van ontwerpers, die zich als bemiddelaar tussen overheid en bevolking plaatsten en meer van het innovatieprogramma lijken te hebben geprofiteerd dan de erfgoedsector zelf. Er is bijvoorbeeld veel kritiek op het onheldere, intuïtieve, veelal pragmatische (om niet te zeggen opportunistische) gebruik van geschiedenis in het ontwerpproces (zie o.a. Kolen, 2004). Dat geldt zowel voor de interpretatie van de historische ontwikkelingsgang van de plek of het gebied in kwestie als voor het adequaat citeren uit de eigen ontwerptradities (Luiten, 2006). Ten slotte is er kritiek op de nadruk op casuïstiek en de relatief geringe conceptuele vernieuwing.

Alle kritiek ten spijt, Belvedere heeft er voor gezorgd dat de professionele basis van de erfgoedzorg is verbreed en tevens een brug geslagen naar andere, ruimtemakende sectoren en partijen. Het innovatieprogramma Belvedere kan achteraf gezien dan ook worden getypeerd als een goed getimed initiatief, dat niet alleen handig gebruik heeft gemaakt van de groeiende maatschappelijke belangstelling voor geschiedenis, maar ook behendig inspeelde op de zoektocht van de Nederlandse ruimtelijke ordening naar nieuwe, 'meekoppelende' belangen, zoals onder meer bepleit door de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid in haar rapport over 'ruimtelijke ontwikkelingspolitiek' (WRR, 1998).

Daarnaast had Belvedere het politieke en economisch tij mee. Het beleidsinitiatief werd in belangrijke mate geholpen door de economische hoogconjunctuur en de eerder genoemde, daarmee samenhangende, politieke ambities voor een grootschalige ruimtelijke verbouwing van Nederland in de jaren negentig (Vinex-beleid, infrastructuurplanning, reconstructie platteland). Deze condities zijn de afgelopen jaren echter ingrijpend gewijzigd.

11. Nieuwe opgaven en allianties in het post-Belvedere tijdperk

Juist op het moment dat de erfgoedzorg – gestimuleerd en ondersteund door Belvedere – volledig lijkt geïntegreerd in de ruimtelijke ordening, wijzigen de omstandigheden en verandert het speelveld.

Economische - en demografische veranderingen

De ruimtelijke ordening, waar de erfgoedzorg haar pijlen op had gericht, is in een diepe crisis geraakt. De afronding van tien jaar Belvedere-beleid in 2009 viel samen met de wereldwijde bankencrisis, waarvan de financieel-economische gevolgen nog lang hun sporen zullen trekken in de Nederlandse ruimtelijke ordening. Economische groei is niet langer vanzelfsprekend. Gebieds- en vastgoedontwikkeling bevinden zich in een diep dal. Door diverse deskundigen wordt de vraag gesteld of de Nederlandse ruimtelijke ordening zichzelf in de toekomst nog wel kan blijven bedruipen (*Van der Krabben, 2011*).

Niet enkel de crisis, ook het gewijzigde demografische perspectief en een terugtrekkende overheid veranderen het speelveld. Het groei-denken, zo dominant in de Nederlandse ruimtelijke ordening, is aan herijking toe door de afvlakkende bevolkingsgroei. Delen van Nederland krijgen binnen afzienbare tijd zelfs te maken met demografische krimp, die niet zelden gepaard zal gaan met economische en maatschappelijke stagnatie: een neerwaartse spiraal van werkloosheid, waardevermindering en leegloop. Een nieuwe verstedelijkingsfase dient zich aan, waarbij niet alleen de verschillen tussen krimp- en groeiregio's sterk zullen toenemen, maar de focus verschuift van stadsuitbreiding naar transformatie van de bestaande voorraad (*VROM-raad, 2010; CPB, 2010*).

Terugtrekkende overheid

De recente economische en demografische structuurveranderingen hebben de reeds in gang zijnde omvorming van het ruimtelijke orde-

ningsbeleid verder 'op scherp' gezet. Belvedere kwam nog voort uit een situatie waarin de nationale overheid een actieve rol opeiste in het debat over de inrichting van de Nederlandse ruimte. Met het aantreden van het kabinet Rutte-1 zijn grote stappen gezet in de richting van een verdere decentralisatie van taken van de rijksoverheid. Er worden flinke beperkingen opgelegd aan de bemoeienis van de rijksoverheid.

In de Structuurvisie Infrastructuur en Ruimte (2012) is het aantal zogenaamde 'nationale belangen' teruggebracht van 39 naar 13. Het gevolg is dat steeds meer taken op terreinen als erfgoed, natuur en ruimtelijke ordening komen te liggen bij lagere overheden. De overdracht van taken gaat als gevolg van bezuinigingen veelal gepaard met een korting op de beschikbare middelen. Het gevolg is dat de relatie tussen publieke partijen onderling en tussen publieke en private partijen verschuift.

Nieuwe realiteit

Het post-Belvedere tijdperk, waarin het cultuurplanologisch gedachtegoed en instrumentarium moet indalen in reguliere structuren van kennis, beleid en onderzoek, vangt dus aan in een sterk veranderde maatschappelijke en bestuurlijke context (*Bosma, 2008*). Er is sprake van aankomende turbulentie, waarop de erfgoedsector zich zal moeten voorbereiden. De nieuwe realiteit in de Nederlandse ruimtelijke ordening confronteert de erfgoedsector met een reeks van nieuwe opgaven en uitdagingen. We stippen de belangrijkste hieronder kort aan.

Herbestemming

Om te beginnen verwachten we dat erfgoedkwesties zich meer dan voorheen zullen voordoen in de context van transformatie en herbestemming van de urbane en rurale topografie. Substantiële stadsuitbreiding zal vooral nog plaatsvinden in de Randstad en delen

van Brabant en Gelderland en zal een beroep doen op erfgoedwaarden om de gewenste woon-, werk- en recreatiemilieus te realiseren. De transformatie van verouderde woonwijken zal belangrijker worden en daar is de relatie met het (voornamelijk jonge) erfgoed evident en tegelijkertijd uiterst complex. De discussies over erfgoed zullen hier naar verwachting gaan over slopen of herstructureren met respect voor het oorspronkelijke ontwerp en de verschillende betekenissen die uiteenlopende groepen bewoners aan hun omgeving toekennen. Hetzelfde geldt voor verouderde industrie- en bedrijventerreinen, waarvan een deel – op grond van historische waarden en lage huisvestingskosten – gunstige vestigingsvoorwaarden biedt voor de creatieve industrie. In alle gevallen zullen gemeenten, meer dan voorheen, hun erfgoed strategisch moeten positioneren om aantrekkingskracht uit te oefenen op bewoners, bezoekers en bedrijven.

Economische meerwaarde

De vraag naar de economische meerwaarde van erfgoed zal meer dan voorheen aan de orde zijn. Overheden hebben steeds minder geld beschikbaar. Subsidies worden kleiner of verdwijnen zelfs helemaal. De inzet van (revoluerende) fondsen krijgt de voorkeur boven de inzet van een subsidie-instrument. Er wordt meer eigen financiering en ondernemerschap vereist van eigenaren, maatschappelijke organisaties, marktpartijen en lokale overheden. De erfgoedzorg heeft daarbij ook een zelfstandige verantwoordelijkheid om in de huidige economische

recessie financieel haalbare oplossingen aan te dragen voor behoud en ontwikkeling van oude gebouwen en ensembles. Beperkingen opleggen aan gebruik en aanpassing vraagt ook om medeverantwoordelijkheid voor de financiële aspecten. Anders snijdt de erfgoedsector zichzelf op den duur in de vingers, omdat vele monumenten niet meer gebruikt en dus niet geëxploiteerd en onderhouden kunnen worden. Een sterkere verbinding met marktkrachten betekent dat erfgoed zich – meer dan in het verleden – economisch zal moeten bewijzen.

De veranderende maatschappelijk waardering leidt ertoe dat ook in economisch onderzoek meer aandacht wordt gegeven aan de maatschappelijke baten die er aan verbonden zijn. Als ondernemers, verenigingen en overheden er geld voor over hebben om jarenlang verwaarloosd erfgoed onder het stof vandaan te halen en in te zetten voor nieuw gebruik, dan wordt er waarde gehecht aan dat erfgoed. Die baten kan men proberen te meten en de economische wetenschap heeft enige voortgang geboekt in het ontwikkelen van methoden daarvoor. Dat is niet alleen van academisch belang: in discussies over het al dan niet investeren in cultureel erfgoed waar overheidsgeld mee is gemoeid zijn de kosten doorgaans goed bekend. Ze zijn vaak groot in verhouding tot de geldelijke opbrengsten en kunnen daarmee gemakkelijk als een argument tegen worden gebruikt. Als bovendien op goede gronden kan worden beargumenteerd dat er ook nog andere maatschappelijke baten zijn, waarvan tenminste een deel ook in de vorm van een geldbedrag kan worden uitgedrukt, dan helpt dat om het beeld van de beleidsmakers helder te krijgen.⁵

Interieur van de voormalige
Zeepfabriek De Ster, Etten-Leur

⁵ Een voorbeeld: Van Duijn en Rouwendal (2012) meten de waardering voor het cultureel erfgoed in oude binnensteden op basis van de prijzen van woningen in de omgeving daarvan en vinden substantiële effecten.

Overzicht Stevinsluizen,
Afsluitdijk, Den Oever

Ruimtelijke transformaties

Een andere verwachting is dat erfgoed meer dan voorheen zal moeten meeliften met grote ruimtelijke transformaties. De erfgoedsector is momenteel voorzichtig aan het onderzoeken in hoeverre de bevolkingskrimp in verschillende delen van Nederland – voor dit land een relatief nieuw fenomeen – kansen biedt voor erfgoed. Regionale bevolkingskrimp zal in ieder geval betekenen dat in steeds grotere delen van het land de nieuwbouwmakrt van vastgoed zal plaatsmaken voor een vervangings- en – meer nog – een hergebruiksmakrt. Ook andere komende grote transformaties van de Nederlandse ruimte bieden risico's maar ook kansen voor een inbreng vanuit de erfgoedsector. Een van die transformaties zal plaatsvinden in het waterbeheer in relatie tot klimaatverandering. Een andere transformatie betreft de agrarische productieruimte, die de komende jaren, na een halve eeuw van een naar buiten afgeschermd Europese markt, steeds meer in een open wereldmarkt zal moeten functioneren, waarbij mogelijk voedselvoorziening en energievoorziening elkaar beconcurreren (Renes, 2011b). Behoud van erfgoed en ecologische kwaliteiten zal in deze omstandigheden opnieuw moeten worden bevochten.

De burgers

In een aantal van deze arena's zal ook de *civil society* (de burgers) een actievere rol opeisen in de besluitvorming. Enerzijds is deze ontwikkeling een directe reactie op de steeds verder terugtrekkende (rijks)overheid, anderzijds betreft het een versnelling van een zich al langer voordoende ontwikkeling van zichzelf emanciperende burgers en doe-het-zelvers. Nu al valt waar te nemen dat bewoners steeds vaker tot

krachtige initiatieven komen om hun directe woonomgeving vitaal te houden. Bewoners strijden voor behoud van hun leefomgeving, met name in krimpgebieden waar voorzieningstructuren wegvallen en traditionele bestaanswijzen en identiteiten onder druk komen te staan. Besluitvorming in deze context van burgerinitiatieven en erfgoed wordt steeds meer een vraagstuk van het omgaan met emoties en minder van planmatige, rationele afwegingen (Duineveld *e.a.*, 2010). Naarmate de bevolkingskrimp en de structurele veranderingen in de ruimtelijke ordening doorzetten, zal de ruimtelijke kwaliteit van ons land in belangrijke mate afhankelijk worden van *bottom-up* initiatieven, al dan niet in collectief verband. Nieuwe media en informatietechnologie vervullen hierbij een interessante rol: ze faciliteren zelforganisatie van *bottom-up* initiatieven. Ze laten het onderscheid tussen amateurs en professionals in de erfgoedzorg op bepaalde terreinen vervagen. En via allerlei sociale tools worden alternatieve vormen van financiering en beheer mogelijk gemaakt. De eerste voorbeelden van door crowdfunding gefinancierde restauraties dienen zich reeds aan.

Publiek-private samenwerking

Waar traditionele partijen in gebiedsontwikkeling, zoals gemeenten, woningbouwcorporaties en projectontwikkelaars terugtreden als opdrachtgever ontstaat vitaliteit vanuit de behoeften en belangen in het gebied zelf. De werkelijke vraag en de inherente kwaliteiten van het gebied vormen de uitgangspunten, de wensen en eisen van de eindgebruiker/eigenaar staan centraal. De verantwoordelijkheden voor leefbaarheid en de bijdrage van het erfgoed daarin zullen gestalte krijgen in nieuwe publiek-private samenwerkingsverbanden waarvan het

succes niet altijd op voorhand zal kunnen worden bepaald. Deze trend zal interfereren met de toenemende invloed van Europa. Op het snijvlak van burgerbetrokkenheid en Europese governance ontstaat een dilemma: moet het erfgoedbeleid een juridische vertaling krijgen (denk aan Europese richtlijnen) of moet het gebaseerd worden op vertrouwen in de vindingrijkheid en het zelforganiserend vermogen van partijen in de regio? Deze ontwikkelingen zullen resulteren in discussies over de vraag of erfgoed noodzakelijkerwijs bureaucratie en overheidsbemoediging met zich meebrengt en of erfgoedzorg toevertrouwd kan worden aan privaat initiatief. De komende generatie erfgoed specialisten zal zich geconfronteerd zien met meervoudigheid in betekenisverlening, toe-eigening en emotiegestuurde omgangsvormen.

Nieuwe erfgoederen

Tot slot zien we als gevolg van enkele grote maatschappelijke veranderingen (secularisatie, verdienstelijking, privatisering, internationalisering, etc.) een nieuwe tranche van erfgoederen op de markt komen. Na de havenbekkens, fabriekspanden en boerderijen uit de eerste helft van de twintigste eeuw, komt een nieuwe tranche van gebouwen en ensembles in zicht, waar de economische en functionele basis onderuit valt (CRA, 2008). Honderden kerken en kloosters worden gesloopt of verkocht aan zorgondernemers of projectontwikkelaars, binnenstedelijke industrieterreinen worden onderzocht op hun potenties voor de stad, kazernes worden omgetoverd tot wooncomplexen, defensie terreinen worden ‘teruggegeven’ aan de natuur, oude landsgrensvoorzieningen krijgen een recreatieve functie en postkantoren in binnensteden vallen vrij. Deze ontwikkeling wordt enerzijds veroorzaakt door veranderde maatschappelijke patronen en gebruiken, zoals het nieuwe werken en het toegenomen online shoppen (waardoor steeds minder behoefte is aan kantoren en winkels), anderzijds door de financieel-economische crisis en daarmee gepaard gaande bezuinigingen, die overheden

en marktpartijen noodzaakt ‘overtollig’ vastgoed af te stoten. Zo is de rijksoverheid bezig om haar vastgoedbeleid en daarmee verbonden praktijk van exploitatie en beheer van monumenten te herijken. Dit betekent dat op korte termijn mogelijk een enorme hoeveelheid monumentaal vastgoed – waaronder kantoren, kazernes, gevangenissen – op de markt komt.

Vragen

Deze ingrijpende transformaties zetten enerzijds de erfgoedzorg, anderzijds de ontwerpende disciplines op scherp: wat is de ideale balans tussen permanentie en verandering? Is er voldoende (economisch) programma voor herbestemming en hoe moeten de programmatische verschuivingen worden beoordeeld? Welke betekenis krijgen de fysieke relict en de maatschappelijke organisatie wegvalt? Is herontwikkeling van de nieuwe tranche aan erfgoederen wel via een organische beweging van onderop te organiseren? Is restauratie met het accent op beeldherstel of materiaalconservatie onder de nieuwe omstandigheden nog wel een goed kompas om monumenten een tweede leven te geven? Zijn beschermende instrumenten die aantasting voorkomen voldoende toereikend in een situatie waarin vooral nieuw gebruik moet worden gestimuleerd? Moeten er nieuwe onderhouds- en beheerstrategieën worden ontwikkeld voor verschillende categorieën monumenten? Accepteren wij daarbij een zekere mate van leegstand; een ruststand voor monumenten?

Het mag duidelijk zijn: de toekomstige generatie erfgoedzorgers, planners en ontwerpers ziet zich geconfronteerd met meervoudigheid in de modificatie-, ontwerp- en beheerstrategieën voor erfgoed. Ze moeten in verander(en)de omstandigheden werken aan een van de belangrijkste opgaven van de komende periode: het opnieuw functie en betekenis geven aan het bestaande. Misschien nog veel sterker dan we beseften toen het in het leven werd geroepen, hebben we de ervaring van het Belvedere-programma de komende tijd nodig.

Interieur van de centrale hal van het postkantoor aan het Neude in Utrecht

12. Conclusie

Het innovatieprogramma Belvedere, zo hebben we in het voorgaande betoogd, heeft de relatie tussen erfgoed en ruimtelijk ordening in Nederland een belangrijke impuls gegeven en van een nieuwe inhoud voorzien.

Door het Belvedere-programma is het gesloten systeem van professionele waardstelling en materiële fixatie ter discussie gesteld. Het behouden van historisch, onroerend materiaal heeft met de Belvedere-benadering een alternatieve strategie aangereikt gekregen. Een strategie die er op is gericht het erfgoed juist niet te musealiseren maar in maatschappelijke, functionele en economische roulatie te houden, dan wel het eerder monumentaal verklaarde erfgoed te 'revitaliseren'. Belvedere kiest een open erfgoedvizier. Het legt bij voorbaat geen esthetische of programmatische beperking op aan de ontwikkeling en daarmee aan de eventuele transformatie die het gebouw, de buurt, het terrein of het gebied in kwestie mogen ondergaan. Bij deze manier van werken is het erfgoed inzet van projectgebonden onderhandeling en van ruimtelijke planvorming.

Terugkijkend op de afgelopen tien jaar, kunnen we constateren dat het Belvedere-programma in de wereld van opdrachtgevers, architecten en stedenbouwkundigen om die redenen een grote

invloed heeft gehad. De belangstelling voor de geschiedenis van gebouwen, buurten en landschappen is sterk toegenomen. In belangrijke delen van de erfgoedsector heeft de oude defensieve houding voorzichtig plaatsgemaakt voor een meer offensieve, toekomstgerichte houding. De verbinding van erfgoed aan ruimtelijke ordening is het afgelopen decennium op allerlei manieren verankerd in zowel beleid (o.a. Beleidsbrief MoMo, 2009) als in nieuwe (samenwerkings)praktijken tussen erfgoed, planning en ontwerp.

De beschreven veranderingen in de wereld van de erfgoedzorg zijn samengegaan met een andere definiëring van het begrip erfgoed, van een voorraad die voortdurend bedreigd en steeds kleiner wordt, naar een bestand dat voortdurend opnieuw wordt gedefinieerd. We kunnen tevens vaststellen dat de aandacht in de Nederlandse erfgoedzorg definitief is verschoven van een objectgerichte naar een meer gebiedsgerichte benadering. Erfgoed wordt niet langer meer aan de ruimtelijke dynamiek onttrokken, maar wordt ingezet om de ruimtelijke kwaliteit van steden en regio's te vergroten. Daarnaast, zo hebben we laten zien, is het expertsysteem van de traditionele erfgoedzorg 'opengebrosen' en is de aandacht voor de inbreng van burgers toegenomen.

Tot slot hebben we de nieuwe context voor de erfgoedzorg geschetst, waarbij de structurele veranderingen in het domein van de ruimtelijke ordening (van groei naar stabilisatie of krimp, en veranderend opdrachtgeverschap) bepalend zullen zijn.

Interessante tijd

De erfgoedsector staat aan de vooravond van een spannende, soms pijnlijke, maar toch vooral ook interessante tijd. In vergelijking met het relatief (financieel) overvloedige Belvedere-tijdperk (1999-2009) zullen erfgoedkwesties op nieuwe manieren moeten worden aangepakt, waarbij de behoud-door-ontwikkelingsgedachte naar onze verwachting alleen maar aan belang zal winnen. Of het zal lukken om de erfgoedzorg in het post-Belvedere tijdperk tot een succes te maken, zal in belangrijke mate afhangen van de wijze waarop de erfgoedsector zelf actief de verbinding zoekt met de grote ruimtelijke opgaven en de nieuwe opdrachtgevers. Niet langer gesteund door een innovatief rijksprogramma, zal de sector nu zelf het initiatief moeten nemen. De uitgangspositie voor de erfgoedsector is echter niet ongunstig. “Erfgoed heeft veel troefkaarten in handen: de staat van onderhoud is

prima, het netwerk van de erfgoedzorg is breed, er is veel draagvlak voor erfgoed en erfgoed sluit goed aan bij actuele thema’s”, zoals voormalig Belvedere-projectleider Frank Strolenberg (2013) onlangs opmerkte.

Het is onder de nieuwe omstandigheden zaak om de opgebouwde positie te verstevigen, het erfgoedrepertoire (opnieuw) uit te breiden en nieuwe allianties te smeden. Vermaatschappelijking lijkt daarbij in meerdere opzichten het sleutelwoord. Dat betekent: aansluiting zoeken bij urgente vraagstukken en nieuwe opdrachtgevers (Wallagh, 2005). De erfgoedsector moet zichzelf (wederom) buiten de veilige haakjes plaatsen en volop meedoen aan de nieuwe, ruimtelijke transformatieopgaven in stad en land. Dat is de beste garantie op succes. Tien jaar Belvedere-beleid heeft immers laten zien dat steden en regio’s, waarin erfgoedzorg organisatorisch en beleidsmatig verweven is met stedenbouw en ruimtelijke ordening, er het beste in slagen het eigen erfgoed te betrekken bij de herprogrammering van de stad en het landschap.

Het was op deze manier dat Belvedere kon uitgroeien van een Nota, via experimentele projecten, naar een (buiten)gewone manier van doen.

13. Referenties

Ashworth, G.J. (1997)

'Conservation as preservation or as heritage: two paradigms and two answers'. *Built Environment* 23(2), 92-102.

Ashworth, G.J. (2008)

'In search of place-identity dividend: using heritage landscapes to create place identity'. In: J. Eyles & A. Williams (eds). *Sense of place, health and quality of life*. Ashgate, Burlington, VT, 185-196.

Ashworth, G.J. & P. Howard (1999)

European heritage planning and management. Intellect, Exeter.

Ashworth, G.J. & M.J. Kuipers (2001)

'Conservation and identity: a new vision of pasts and futures in the Netherlands'. *European Spatial Research and Policy* 8, 55-65.

Baalman, D. (1989)

'The Heritage Industry is going at full blast', in: *Architecture in the Netherlands, Yearbook 1988/1989*, 29-32.

Beleidsbrief Momo Modernisering Monumentenzorg (2009)

Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap, Den Haag.

Bloemers, J.F.H. & A.J. van der Valk (2004)

'Multiple and sustainable landscapes linking heritage management and spatial planning in the Netherlands'. In: W. van der Knaap & A. van der Valk (eds). *Paper for the fifth international workshop on sustainable land-use planning*. Wageningen University, Wageningen, 21-33.

Bloemers, T., H. Kars, A. van der Valk & M. Wijnen (2010)

The Cultural Landscape & Heritage Paradox; Protection and Development of the Dutch Archaeological-historical Landscape and its European Dimension. Amsterdam: Amsterdam UP (Landscape & Heritage Studies).

Bosma, K. (2008)

Het post-Belvederetijdperk: Cultuurhistorisch beleid verankerd in de ruimtelijke ordening en in de ontwerpogave. Atelier Rijksbouwmeester (Rijksadviseur voor het Cultureel Erfgoed), Den Haag.

Bosma, K. (1999)

'Vraagtekens bij de Nota Belvedere', *Archis* 10, 72-74.

Bosma, K. & J. Kolen (red.) (2010)

Geschiedenis en ontwerp. Handboek voor de omgang met cultureel erfgoed. Vantilt, Nijmegen.

Castells, M. (1997)

The power of identity. Blackwell, Malden (The Information Age: Economy, Society and Culture 2).

Centraal Planbureau [CPB] (2010)

Stad en land. CPB, Den Haag.

College van Rijksadviseurs [CRA] (2008)

De oude kaart van Nederland: leegstand en herbestemming. CRA, Den Haag.

Cossons, N. (2000)

'Foreword: our questions for you'. In: *Review of policies relating to the historic environment*. English Heritage, London.

Department of Culture, Media and Sport (DCMS) (2001)

The historic environment: a force for our future. DCMS, London.

Dommelen, S. van (et al.) (2008)

Nieuwe ideeën voor oude gebouwen. Creatieve economie en stedelijke herontwikkeling. Nai Uitgevers, Rotterdam.

Duineveld, M., R. van Dam, R. During & A. van der Zande (2010)

The importance of being nimby. Een essay over burgerverzet en erfgoed [Burgers en landschap, deel 4]. Wageningen: Wageningen UR, Wageningen.

Eerden, M., M. Kapelle, B. Labuhn, M. Linssen & F. Strolenberg (2009).

Belvedere.NU. Praktijkboek cultuurhistorie en ruimtelijke ontwikkeling. Matrijs, Utrecht.

Eggenkamp, W. (red.) (2011)

Toekomst beschermd gezicht? CRA, Den Haag.

English Heritage (2000)

Power of place: the future of the historic environment. English Heritage, London. Available: <http://www.english-heritage.org.uk/publications/power-of-place/> [geraadpleegd 4-6-2012]

Fairclough, G. & S. Rippon (2002)

Europe's landscape: archaeologists and the management of change. EAC, Brussels (EAC Occasional Paper 2).

Feddes, F. (1999)

Nota Belvedere. Beleidsnota over de relatie cultuurhistorie en ruimtelijke ordening. VNG, Den Haag.

Florida, R. (2002)

The Rise of the Creative Class: And How it's transforming work, leisure, community and everyday life. Perseus Book Group, New York.

Frijhoff, W. (2007)

Dynamisch erfgoed. Heeft de cultuurgeschiedenis toekomst? SUN, Nijmegen.

Groffen, B. et al. (2008)

Evaluatie Belvedere: op na(ar) 2009. Royal Haskoning, Nijmegen.

Hamer, D. (2000)

'Planning and heritage: towards integration'. In: R. Freestone (ed.). *Urban planning in a changing world.* Taylor & Francis, New York, 194-211.

Heathcott, J. (2006)

'Curating the city: challenges for historic preservation in the twenty-first century'. *Journal of Planning History* 5, 75-83.

Hidding, M., J. Kolen & Th. Spek (2001)

'De biografie van het landschap. Ontwerp voor een inter- en multidisciplinaire benadering van de landschapsgeschiedenis en het cultuurhistorisch erfgoed', in J.H.F. Bloemers & M.Wijnen (red.), *Bodemarchief in Behoud en Ontwikkeling: de conceptuele Grondslagen.* NWO: Den Haag, 7-109.

Hospers, G. J. (2002)

'Industrial heritage tourism and regional restructuring in the European Union'. *European Planning Studies* 10, 398-404.

Huysen, A. (2003)

Present Pasts. Urban Palimpsests and the Politics of Memory. Stanford University Press: California.

Janssen, J. (2009)

'Protected landscapes in the Netherlands: changing ideas and approaches'. *Planning Perspectives* 24, 435-455.

Janssen, J. (2012)

De toekomst van het verleden. Over ruimtelijke ordening en erfgoedzorg na Belvedere [inaugurele rede]. Wageningen University: Wageningen.

Kloosterman, R. & M. van der Werff (2009)

'Culture: A local anchor in a world of flows? Spatial planning and the role of culture in the Netherlands', in: *The role of culture in the economic development of old industrial regions.* Wien: Lit Verlag GmbH & Co, 45-66.

Kolen, J. (2004)

'Belvedere. Of de medepllichtigheid van de ontwerper aan het historisch proces', in: *Landschapsarchitectuur en Stedenbouw in Nederland 01-03/Landscape Architecture and Town Planning in the Netherlands 01-03.* Uitgeverij Thoth: Bussum, 24-33.

Kolen, J. (2005)

De biografie van het landschap. Drie essays over landschap, geschiedenis en erfgoed (diss.). Vrije Universiteit Amsterdam: Amsterdam.

- Kolen, J. (2008)**
‘Een functionele geschiedenis’, in: M. Eerden (red.), *Op historische gronden. Erfgoed in een context van ruimtelijk ontwerp, planning en democratie*. Projectbureau Belvedere: Utrecht, 83-104.
- Krabben, E. van der (2011)**
Gebiedsontwikkeling in zorgelijke tijden. Kan de Nederlandse ruimtelijke ordening zichzelf nog wel bedruipen? [inaugurele rede]. Radboud Universiteit, Nijmegen.
- Kuhn, T.S. (1962)**
The Structure of Scientific Revolutions. University of Chicago Press, Chicago.
- Laarse, R. van der (ed.) (2005)**
Bezeten van vroeger. Erfgoed, identiteit en musealisering. Uitgeverij Het Spinhuis, Amsterdam.
- Labuhn, B. & E. Luiten (2012 in prep.)**
Design with Heritage. The Dutch Belvedere Experience. Blauwdruk, Wageningen.
- Loulanski, T. (2006)**
Revising the concept for cultural heritage: the argument for a functional approach. *International Journal of Cultural Property* 13, 207-233.
- Luiten, E. (2006)**
Tot hier...en nu verder. Ruimtelijk ontwerp en historisch besef [inaugurele rede]. Delft: Technische Universiteit Delft.
- Luiten, E. (2011a)**
‘Gereanimeerd erfgoed. Nationaal Project Nieuwe Hollandse Waterlinie als format voor het landschapsbeleid’. *Bulletin Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond* 110, 223-230.
- Luiten, E. (2011b)**
Schilderij Nederland. De problematische bescherming van het cultuurlandschap. In: W. Eggenkamp (ed.). *Toekomst Beschermd Gezicht?* College van Rijksadviseurs, Den Haag, 42-59.
- Mommaas, J.T. (2000)**
‘De culturalisering van stad en land’. *Stedebouw & Ruimtelijke Ordening* 81 (5), 7-11.
- Mommaas, J.T. (2002)**
‘City branding: the necessity of socio-cultural goals’. In: T. Hauben, G. Ball, & E. Brinkman (Eds.), *City branding: image building & building images*. NAI, Rotterdam, 32-48.
- Neuvel, K. (2002)**
De uniformering voorbij. Naar een nieuwe romantiek van stad en land. Meinema, Zoetermeer.
- Nijhof, P. (1989)**
Het industrieel erfgoed en de kunst van het vernietigen. Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeist.
- Penrose, S. (ed.) (2007)**
Images of change: an archaeology of England's contemporary landscape. English Heritage, Swindon.
- Raines, A.B. (2011)**
‘Wandel durch (Industrie) Kultur [Change through (industrial) culture]: conservation and renewal in the Ruhrgebiet’. *Planning Perspectives* 26, 183-207.
- Renes, H. (2011a)**
Erfgoed in interessante tijden [inaugurele rede]. Vrije Universiteit, Amsterdam.
- Renes, H. (2011b)**
‘The Dutch National landscapes 1975-2010: policies, aims and results’. *Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie* 102, 236-244.
- Roberts, P. (2000)**
‘The evolution, definition and purpose of urban regeneration’. In: P. Roberts & H. Sykes (eds). *Urban regeneration*. Sage, London, 9-36.
- Schoorl, F. (2005)**
‘On authenticity and artificiality in heritage policies in the Netherlands’. *Museum International* 57, 79-85.

Schuurman, A. (2003)

'Vertel, muze, vertel. Geschiedenis, ruimte en cultureel erfgoed'. In: M.A.W. Gerding (ed.), *Belvedere en de geschiedenis van de groene ruimte*. NAHI, Groningen/Wageningen, 9-49.

Storper, M. (1997)

The regional world: territorial development in a global economy. Guilford Press, New York.

Strolenberg, F. (2013)

'Erfgoedzorg in het oog van de orkaan', *Monumenten* 1-2, 6-9.

Taverne, E. (1991)

'De incomplete stad. Voorstel voor de monumentenzorg in de jaren negentig', *Bulletin KNOB* 2 (90), 44-48.

Taverne, E. (2005)

'Kan het erfgoed de ruimtelijke ordening redden?', *Stedebouw & Ruimtelijke Ordening* 2, 48-52.

Turnpenny, M. (2004)

'Cultural heritage, an ill-defined concept? A call for joined up policy'. *International Journal of Heritage Studies* 10, 295-307.

Tillema, J.A.C. (1975)

Schetsen uit de geschiedenis van de Monumentenzorg in Nederland. Staatsuitgeverij: 's-Gravenhage.

Van Duijn, M. & J. Rouwendal (2012)

Cultural Heritage and the Location Choice of Dutch Households in a Residential Sorting Model. Working paper VU, Amsterdam.

Vervloet, J.A.J., J.H. Nijman & A.J. Somsen (2005)

'Planning for the future: towards a sustainable design and land use of an ancient flooded military defense line'. *Landscape and Urban Planning* 70, 153-163.

VROM-raad (2010)

Duurzame verstedelijking. VROM-raad, Den Haag.

Wallagh, G. (2005)

'Urgentie gezocht. Belvederebeleid te ver verwijderd van alledaagse realiteit'. In: J. Rodermond (red.), *Ontwerpen aan geschiedenis. Een cultuur van het maken*. Stimuleringsfonds voor Architectuur, Rotterdam, 19-22.

Waterton, E. & Smith, L. (2008)

Heritage protection for the 21st century', *Cultural Trends* 3, 197-203.

While, A. (2006)

'Modernism vs Urban Renaissance: Negotiating Post-war Heritage in English City Centres'. *Urban Studies* 43, 2399-2419.

Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid [WRR] (1998)

Ruimtelijke ontwikkelingspolitiek. SDU Uitgevers, Den Haag.

Woud, A. van der (1989)

'Een monumentale toekomst', *Bulletin KNOB* 1 (88), 4-9.

Zande, A. van der & R. During (red.) (2009)

Erfgoed en ruimtelijke planning: 'Sterft, gij oude vormen en gedachten!'. Sdu Uitgevers, Den Haag (Reeks Planologie 12).

Zande, A. van der (2009)

Is erfgoed ingeburgerd? Wageningen, Wageningen Universiteit.

Zukin, S. (1989)

Loft living: culture and capital in urban change. Rutgers UP, New Brunswick.

Deze publicatie is vervaardigd in opdracht van de
Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed – Prof. dr. Jos Bazelmans

Auteurs

Prof. dr. ir. Joks Janssen (Wageningen University)
Prof. ir. Eric Luiten (Technische Universiteit Delft)
Prof. dr. Hans Renes (Vrije Universiteit Amsterdam)
Prof. dr. Jan Rouwendal (Vrije Universiteit Amsterdam)

Eindredactie/beeldredactie

Drs. Olga Faber

Vormgeving/beeldredactie

Jeroen Schippers (WÆB, waeb.nl)

Beeldverantwoording

Foto omslag, draaibrug over de 's-Gravelandse Vaart, onderdeel van de Nieuwe Hollandse Waterlinie
Pagina 20, Henk van Esch
Pagina 26, Olga Faber
Pagina 29 rechtsboven, Rick Huisinga
Foto omslag en overige foto's zijn afkomstig uit de Beeldbank Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

© Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed/Netwerk Erfgoed & Ruimte
Amersfoort, mei 2013

In dit essay doen de hoogleraren van het Netwerk Erfgoed en Ruimte een eerste poging om de erfenis van het stimuleringsprogramma Belvedere (1999-2009) in kaart te brengen.

Wat heeft het programma betekend voor zowel de erfgoedsector als de betrokken plannende en ontwerpende disciplines? Maar ook: hoe kan de erfgoedsector zich actief blijven verbinden met maatschappelijke opgaven binnen de huidige, sterk veranderende omstandigheden van een terugtrekkende (rijks)overheid, een omslag in ruimtelijke ontwikkeling (van groei naar krimp) en de economische crisis?

Met kennis en advies geeft de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed de toekomst een verleden.